

TARTALOM

Bevezetés	7
Az Apor-kódex és kiadása	7
A kódex leírása	9
A kódex története	25
A kódex tartalma és forrásai	31
A töredéklapok sajátos kérdései	59
A kódex scriptorai és helyesírásuk	61
Későbbi kezek bejegyzései	80
A zsoltárszámok mutatója	83
Párhuzamos helyek más magyar kódexekben (Összefoglaló táblázat)	86
Az Apor-kódex kötése	89
Tanulságok és további kérdések	105
Irodalomjegyzék	107
A kódex hasonmása és betűhű átirata jegyzetekkel	115

BEVEZETÉS

Az Apor-kódex és kiadása

Az Apor-kódex a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona, egyik legféltettebb kincse, A. 1330. jelzeten őrzik. Ez a kódex tartalmazza a Zsoltárok könyvének első magyar fordítását, amelyhez a zsoltoszmához tartozó szövegek (bibliai kantikumok, himnuszok) kapcsolódnak. Maga a zsoltárfordítás (nyelvét és helyesírását tekintve) összefügg a Bécsi és a Müncheni kódex szövegével; e három kódex együtt alkotja a számtalan kérdést felvető ún. Huszita bibliát. A kódex második szövegegysége, a „Három jeles szolgáltatás”, premontrei eredetű. A harmadik egység Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről.

A keletkezés korának és helyének meghatározásához közvetlen támpontok nem állnak rendelkezésre, így következtetésekre vagyunk utalva. A kódexkiadási munkálatok tanulságaival is számolva ezeket az alábbiakban összegezzük.

A kézirat keletkezési idejeként általunk megadott összetett dátum – 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt – a következőképpen értelmezhető:

A kódex legkorábbi rétegét a **zsoltárfordítás** jelenti, melynek eredetije (a Bécsi és a Müncheni kódex eredetijéhez hasonlóan) minden bizonnyal a 15. század első felében készült.

Az Apor-kódexben megőrzött zsoltárszöveg a helyesírási ingadozások és a másolói hibák alapján többedik **másolat** lehet: keletkezése a 15. század végére tehető.

A kódex **más szövegegységei** viszont ennél későbbiek. Kormeghatározásukat az teszi lehetővé, hogy a Lányi-kódex 1519-ben keletkezett, s az Apor- és a Lányi-kódexet ugyanabban a könyvkötő műhelyben kötötték be nem sokkal elkészültük után. A Lányi-kódex keletkezési dátuma alapján ez 1519–1520-ban történhetett. Ez adja meg a kiindulópontot az Apor-kódex későbbi szövegeinek datálásához: a fentiekből következően ezek is 1520 előttiek.

A két kódex története többszörösen összefonódik. Az Apor-kódex második szövegegysége premontrei eredetű, a Lányi-kódex pedig premontrei apácák számára írt ordinárium. Az Apor-kódex kezeinek a vizsgálata ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy négy kéz különíthető el benne. Ezek közül a harmadik azonos a Lányi-kódex első kezével. A két kódex tehát keletkezésében is párhuzamos; nagy valószínűséggel mindkettőt a somlóvásárhelyi premontrei apácák számára állították

össze, és egy időben, ugyanabban a budai könyvkötő műhelyben kötötték be. A keletkezés (eddig ismeretlen) helyére nézve új feltevésként jelezzük annak a lehetőségét, hogy az Apor-kódex későbbi szövegegyeségei a Nyulak szigetén lévő premonstrei férfikolostorban íródhattak.

Az Apor-kódex további sorsa hosszú időn át ismeretlen. Nincs közvetlen adatunk arra, hogy eljutott-e Mohács után a magyar kódexirodalom nagy gyűjtőhelyeire (Nagyszombat, Pozsony). Támpontot ehhez ismét csak a Lányi-kódex sorsával való párhuzam adhat. Újabb kori története az Apor-családhoz kötődik, amint arról az előzéklapon egy „Petrus Apor” possessor-bejegyzés tanúskodik. 1877-ben Pünkösti Gergelyné Apor Zsuzsánna ajándékaként került a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonába. A kéziratot Szilády Áron nevezte el Apor-kódexnek.

E nyelvemlékünket az idők folyamán többféle károsodás érte: az elején 25 levélnyi hiány van, az első 21 levél töredékes állapotban maradt fenn, egyes levelek hiányoznak, egy 25 levélnyi részt pedig kivágással eltávolítottak. Mindezek mellett a tintamarás is rendkívül erős rongálódást okozott, s ez különösen sürgetővé tette a restaurálást.

Első kiadása a *Nyelvemléktár* 8. kötetében jelent meg (VOLF 1879–1881). Hasonmását Szabó Dénes tette közzé Kolozsváron a *Codices Hungarici* sorozat 2. köteteként (SZABÓ 1942).

*

Az Apor-kódex jelen kiadása több intézmény együttműködésével valósult meg.

Azzal a céllal, hogy megindulhasson a halaszthatatlan restaurálás, 2009-ben hármas megállapodás született az Országos Széchényi Könyvtár kezdeményezésére az őrző Székely Nemzeti Múzeummal, valamint a Román Nemzeti Könyvtárral (Biblioteca Națională a României). Ez végre lehetővé tette, hogy a nagyon rossz állapotú kódexet az Országos Széchényi Könyvtár restaurálja, majd a „*Látjátok feleim...*” – *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig* című kiállításán (2009. október – 2010. február) a Bécsi és a Müncheni kódexszel együtt bemutassa. Ekkor született meg a közös kiadás szándéka is. Másfelől az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének tervei között régóta szerepelt e kódex korszerű kiadásának előállítása a *Régi Magyar Kódexek* sorozatban, annak kialakult elvei szerint (hasonmás és betűhű átirat bevezetéssel és jegyzetekkel). A munkálat kereteit egy OTKA-pályázat biztosította (K-81537, „Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása”, 2010–2013). Az Apor-kódex köré szerveződött munkacsoport az ELTE tizenkét oktatójából és hallgatójából, valamint az Országos Széchényi Könyvtár két munkatársából állt (Madas Edit, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport és Tóth Zsuzsanna, az OSZK restaurátora).

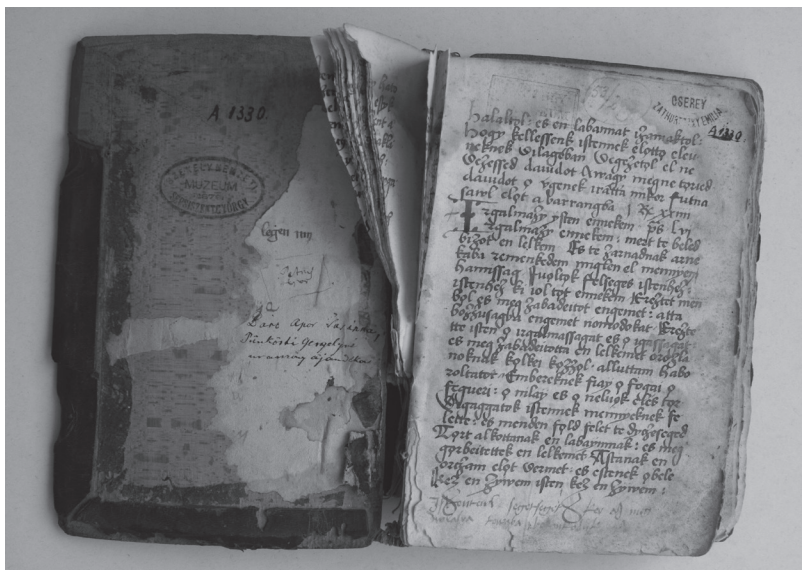
A kötet egy DVD melléklettel jelenik meg, mely a restaurálás közbeni állapotot őrzi. A kódex restaurálását Tóth Zsuzsanna végezte el.

A kódex leírása

Írta: Tóth Zsuzsanna és Madas Edit

Az Apor-kódex első, maradandóan szakszerű leírását SZABÓ DÉNES adta a hasonló kiadás bevezetőjében (1942: III–XXII). A részletek aprólékos megfigyelését a könyvtest rendkívül rossz, széteső állapota tette lehetővé számára. 2009-ben, a restaurálás során egyszeri lehetőség nyílt a kódex szerkezetének és készítési technikájának teljes vizsgálatára. A kutatás szempontjából szerencsés körülmény volt, hogy a kötés beavatkozásuktól mentesen és viszonylagos épségben vészelte át a századokat, így szinte minden eleme felmérhető volt.

A kódex számos pontján megcsontult és sérült. Az elejéről kiszakadt két ívfüzet, majd durván kitéptek belőle újabb két ívfüzetnyi levelet, amelyeknek csak kis, háromszögletű csonkjai maradtak meg. A későbbiekben is hiányoznak levelek, majd három ívfüzetet, feltehetően egy teljes művet, ollóval vágtak ki. A megcsontított kódex megmaradt lapjain többszöri beázás barnás foltjai és az átnedvesedett lapokon megjelenő penészfertőzés nyomai láthatók. Feltehetően ez okozta a tinta pergését és az írás halványabbá válását a lapokon. Az íráshoz többszöri főzésből származó gu-bacstintát használtak. Ha az alapanyagok keverési arányait nem tartották be és a tinta savasabb lett a kelleténél, kimarhatta a papírt. Ez történt kódexünkkel is, melynek a tinta által törékennyé tett leveleiből gyakran betűk, szavak, olykor egész sorok estek ki. A restaurálás során nemcsak a sérülések kerültek kiegészítésre, hanem a kódex elejéről kitéptett levelek háromszögletű csonkjai is, és mindazon levelek, amelyeknek a fűzésben nyoma maradt. A kódex leveleinek mérete: 205×143 mm.

1. A kódex elejéről kitéptett levelek csonkjai

A kódex anyaga és vízjelei

A szétbontott kódex bifóliumai (levélpárjai) között szabad szemmel és tapintással alig volt érzékelhető különbség, átnézetben azonban három vízjelmotívum jelent meg. Többségükön a *mérleg körben csillaggal* vízjel látható, öt formai változatban. Ez a papír kissé sárgásabb, puhább és vastagabb, mint a másik jellegzetes vízjelmotívumot, a *püspökkelapot* hordozó papír. A *püspökkelap* három változatban fordul elő. A harmadik vízjel csak töredékesen került elő, ezért nehéz meghatározni. A töredékeken kétlábú, háromujjú, mancsos állat látható, amely talán sárkány vagy baziliszkusz lehet, esetleg oroszlán, de sem a Magyar Vízjel Adatbankban, sem az ismert nagy vízjelkatalógusokban nem találtunk hasonló ábrájú vízjelet. A leveleken négy rajzi variációban is előfordul. Ez a papír jellegében inkább a *püspökkelap* vízjelű, kicsit keményebb, fehérebb és vékonyabb papírokhoz hasonlít. A motívumok közül a mérleg-vízjelek a 14. század végétől terjedtek el, a püspökkelap-vízjel a 15. század elejétől fordul elő, a töredékekből kirajzolt mancsos vízjel más előfordulását nem ismerjük. Az adatok itáliai, talán fabriánói papírmalomra utalnak, mely mérleges, püspökkelapos és sárkányos vízjeleket egyaránt használt a kérdéses időszakban. A pontosabb datálást a datált kéziratokból vagy nyomtatványokból közölt azonos vízjelek teszik lehetővé. SZABÓ DÉNES nagyon gondosan leírta a vízjeleket (1942: X–XIII), a *püspökkelappal* kapcsolatban (nála 2–4, itt 2.6) BRIQUET 3401. ábrájára utal 1498-as, 1500-as 1503-as, 1504-es és 1512-es előfordulásokkal, az egyik mérleghez (nála 7, itt 2.5) BRIQUET 2586. ábráját idézi 1505-ös előfordulásokkal. A *mérleg körben csillaggal* 5–6. számú változatához (itt 2.1–2), melyben a csillag alatt elhelyezkedő nyolcas a körön belülré esik, sem ő, sem mi nem találtunk párhuzamot Piccard katalógusában vagy az interneten hozzáférhető nagy nemzetközi adatbázisokban (pl. www.memoryofpaper.eu).

2. A kódex rekonstruált vízjelei

2.1. mérleg körben csillaggal,
első változat, (MVA-22.368)
45/46–59/60 levélpár

2.2. mérleg körben csillaggal,
második változat, (MVA-22.366)
49/50–55/56 levélpár

2.3. mérleg körben csillaggal,
harmadik változat, (MVA-22.367)
109/110–123/124 levélpár

2.4. mérleg körben csillaggal,
negyedik változat, (MVA-22.365)
151/152–157/158 levélpár

2.5. mérleg körben csillaggal,
ötödik változat (MVA-22.364)
189/190 levél

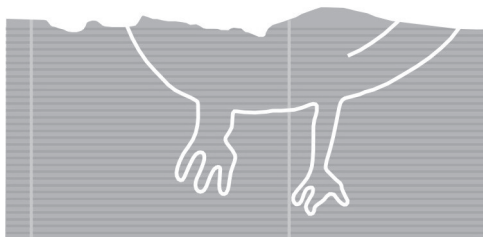
2.6. püspökkalap első változat
(MVA-22.370) 3/4–17/18 levélpár

2.7. püspökkalap második
változat (MVA-22.369)
201/202–211/212 levélpár

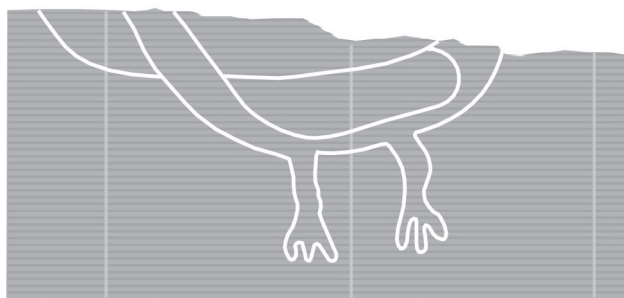
2.8. püspökkalap harmadik
változat (MVA-22.458)
218/219–220/221 levélpár

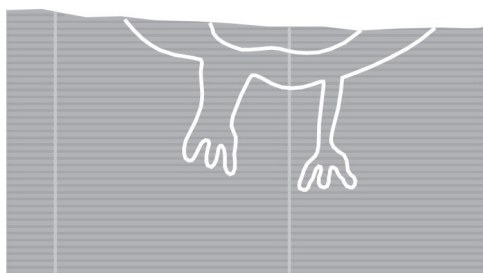
2.9. „manusos állat” első
variáció (MVA-22.372)
187/188 levél utáni második
gerinctöredéken

2.10. „manusos állat” második
variáció, (MVA-22.371)
187/188 levél utáni negyedik
gerinctöredéken

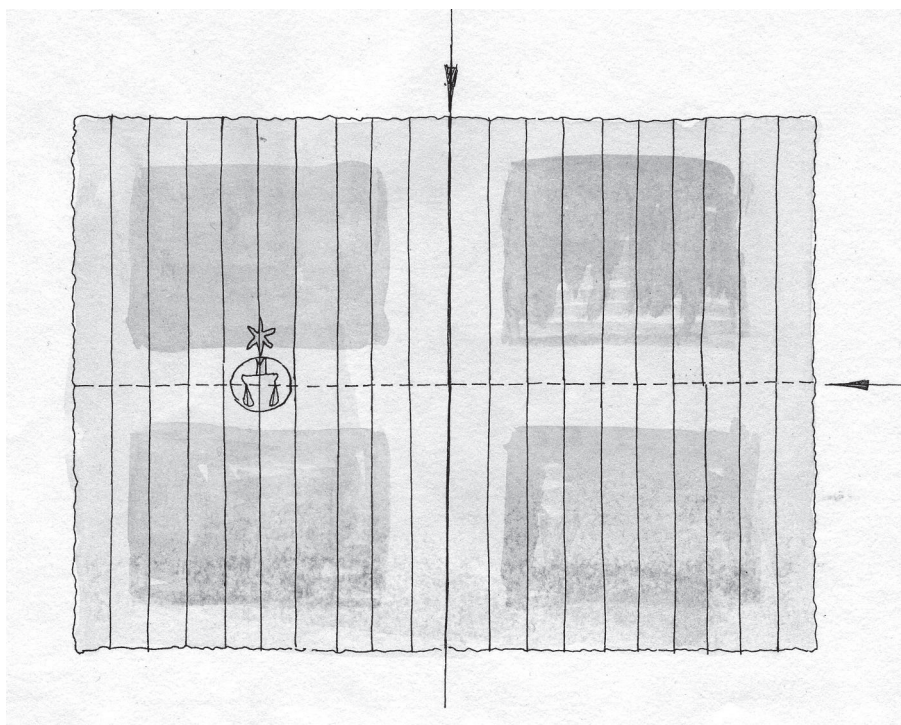

2.11. „manusos állat” harma-
dik variáció (MVA-22.374)
187/188 levél utáni hetedik
töredéken

2.12. „manusos állat” negye-
dik variáció (MVA-22.373)
187/188 levél utáni kilencedik
töredék

A kódex vízjelei információt hordoznak a papírévek méretéről és kialakításáról is. A papíréveket levélpárnyi méretre vágták, a levélpárokat megvonalazták, majd félbe hajtva, egymásba csúsztatva alakították ki az ívfüzeteket. Mivel szisztematikusan dolgoztak, következtetni lehet arra, hogy egy ív papírból hány levélpárt szabtak ki. Az Apor-kódex esetében a merített papírivet először keresztben vágták ketté, majd mindkét félvét félbehajtották és egymásba csúsztatták, vagyis egy ívből két levélpárt hoztak létre. Erre a vízjelek ritmikus előfordulása és a bordázat alapján lehet következtetni. A félbevágott ív egyik levélpárján ugyanis találunk vízjelet, a másikon nem. A kódex nagy részén egy vízjeles levélpár váltakozik egy vízjel nélkülivel. (A vízjelábra elhelyezése a korra jellemző, ebben az időben a bal ívfél közepére tették, ezért félbehajtáskor a hajtásba esett.) Mivel az írás előtt a beíratlan levélpárok keveredhettek egymással, természetesen ez az ismétlődés nem teljesen következetes. A viszonylag szabványos szitaméretetek tették lehetővé, hogy a különböző malmok által gyártott eltérő vízjelű, de azonos típusú papírévekre írt vagy nyomtatott szövegek egyesíthetők lehessenek. Az apróbb méretbeli eltéréseket az ívek körülvágásával egyenlítették ki, ekkor „tüntették el” általában a papírok egyenetlen merített szélét is. Az Apor-kódex esetében egy visszahajlott levélsarok (79/80 levél) információt ad a körülvágás mértékéről is, mely ezúttal 3–5 mm volt.

3. A vízjel elhelyezkedése a merített papírlapon

A kódex terjedelme, ívfüzetei, lapszámozása

A könyv szétbontásakor fontos volt az ívkiosztás meghatározása, illetve annak összevetése a korábbi véleményekkel. Az ívfelosztás, az értékelhető mértékben fennmaradt töredékeket is számba véve, egyetlen bizonytalan ponttól eltekintve megegyezett a SZABÓ DÉNES (1942: VIII–IX) által meghatározott képlettel. A kötet elején bizonyíthatóan két ív két levélpárjának füzőszálra tekeredett töredékei voltak fellelhetők, ezen kívül a nyílásban még látható volt legalább egy füzőszál, de az már nem volt eldönthető, hogy ez a szál egy ívhez tartozott-e vagy az előzőket rögzítette. A hiányzó ívek számának meghatározását nehezítette, hogy az íveket dupla szállal fűzték fel, a hiányzó lapok után pedig nagy számban töredékesen fennmaradt lapok következtek. A meghatározást tovább nehezítette, hogy a sérült első ívek papírtöredékei a szintén sérült füzőcérnákra tapadtak. Azt a kérdést tehát, hogy két vagy három sexternio veszett-e el a kódex elejéről, a maradványok alapján nem lehet eldönteni. Ebben csak a hiányzó szöveg terjedelmének rekonstrukciója segíthetett.

A restaurálás során született az a döntés, hogy a kézzel foghatóan bizonyított helyzetű hiányok kiegészítésre kerülnek. Ennek oka nemcsak az volt, hogy a kiegészített lapok szemléltessék a hiány mértékét, hanem az is, hogy így lehetővé vált a könyvtest közel eredeti vastagságának helyreállítása.

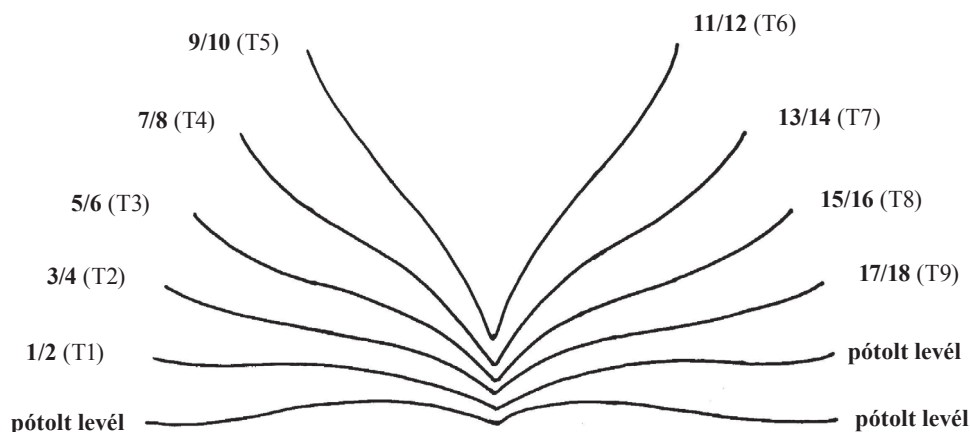
A kódexben ma 21 csonka és 93 teljes (összesen 114) eredeti levél van, valamint 44, a restaurálás során pótoltt levél. Ezek a kódexben nincsenek folyamatosan megszámozva: a pótoltt levelek nem kaptak számot, a csonka levelek rektóján T1-től T21-ig (T=töredék) levélszámok szerepelnek, ezt követően a teljes leveleken paginaszámozás kezdődik 1-től 186-ig úgy, hogy csak a rektó oldalakon van feltüntetve szám. A jelen kiadás ettől eltér: folyamatos paginaszámozás megy végig az eredeti töredékeken és a teljes leveleken, de a pótlások itt sincsenek tekintetbe véve. Ez azzal az előnnyel is jár, hogy a szövegkiadás lapszámai megegyeznek SZABÓ DÉNES hasonló kiadásának lapszámaival (1942: 1–228).

A kódex első részében hat-hat levélpárt tartalmazó sexterniók, a másodikban négy-négy levélpárból álló quaterniók dominálnak. Szabó Dénes feltételezésével szemben úgy véljük, hogy a kódex eredetileg nem 20, hanem 19 ívfüzetből állt, vagyis az elejéről – s ez a vitatott pont – nem három (1942: VIII–IX), hanem csak két ívfüzet veszett el. VOLF GYÖRGY kiadása előszavában (1879–1881: xxxv) 20–21 levélre becsülte a kódexből hiányzó 1–30,7 számú zsoltárok terjedelmét. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a csonka leveleken fennmaradt töredékek rekonstruált írástükre kisebb, mint a teljes leveleké (kézváltás is történt), és Volffal szemben nem a Vulgata, hanem a magyar zsoltárfordítások alapján számítjuk ki a terjedelmet, akkor az 50 paginának, vagyis 25 levélnek felel meg (két sexternio+egy levél, mely azonos a 3. ívfüzet első pótoltt levelével, lásd az ábrát). A kódex elejéről tehát ennyi hiányzik.

A Szabó Dénes által rekonstruált eredeti állapot képlete a hiányok feltüntetésével: $[3VI]+(VI-3)+(VII-3)+VI+(VI-4)+2VI+(VI-5)+(VI-1)+VI+[3IV]+(IV-3)+IV+III+(IV-7)+[IV]$. Összesen 20 ívfűzet, a szögletes zárójel az elveszett ívfűzeteket, a mínusz-jel a hiányzó leveleket jelzi.

A mai állapot a fennmaradt apró töredékek alapján pótolta levelekkel 19 ívfűzet: $2II(8 \text{ pótolta levéllel})+VI(3 \text{ pótolta levéllel})+VII(3 \text{ pótolta levéllel})+VI+VI(4 \text{ pótolta levéllel})+2VI+VI(5 \text{ pótolta levéllel})+VI(1 \text{ pótolta levéllel})+VI+3IV(24 \text{ pótolta levéllel})+IV(3 \text{ pótolta levéllel})+IV+III+IV(7 \text{ pótolta levéllel})+III(6 \text{ pótolta levéllel})$. Az első két ívfűzetben csak két-két levélpár van pótolva, a másik négy-négy levélpárnak nem maradt nyoma, ezért nincsenek rekonstruálva, de egykori meglétük kétsébevonhatatlan.

Az alábbi táblázatban a kódex mai állapota szerint rekonstruáljuk az egymásra helyezett levélpárokból álló ívfűzeteket, félkövérrel feltüntetve a kiadás paginaszámaikat és zárójelben a kódexben szereplő számozást. Ezáltal a táblázat egyúttal konkordancia is a kiadás és a kódex lapszámozása között. Egy levélpárt, az ívfűzet alapegységét így jelöljük: \vee

4. A harmadik ívfűzet

Az első és második ívfűzet ma egy-egy binio két-két rekonstruált levélpárral: 2II(8 pótoló levél), eredetileg két sexternio /Szabónál tévesen három hiányzó sexternio: [3VI]/

A biniók egymásba illesztett rekonstruált levélpárjai		
2. levélpár:	pótoló levél	∨ pótoló levél
1. levélpár:	pótoló levél	\\../ pótoló levél
	[pótolatlan levélpár]	
	[pótolatlan levélpár]	
	[pótolatlan levélpár]	
	[pótolatlan levélpár]	

3. ívfűzet sexternio: VI(3 pótoló lev.) /Szabónál 4. ívfűzet: (VI-3)/ – Első kéz.

A sexternio egymásba illesztett töredékes levélpárjai a töredékességet T-vel jelző levélszámokkal. Félkövérrrel adjuk meg a kiadás paginaszámait, zárójelben pedig a kódexben található levél-, ill. lapszámokat, valamint a vízjeleket.					
6. levélpár:	9/10	(T5)	∨	11/12	(T6) (püspökcalap vízjel)
5. levélpár:	7/8	(T4)	\\../	13/14	(T7) (vízjel nélkül)
4. levélpár:	5/6	(T3)	\\....	15/16	(T8) (vízjel nélkül)
3. levélpár:	3/4	(T2)	\\.....	17/18	(T9) (püspökcalap vízjel)
2. levélpár:	1/2	(T1)	\\.....	pótoló levél	(vízjel nélkül)
1. levélpár:	pótoló levél		\\.....	pótoló levél	

4. ívfűzet septernio: VII(3 pótoló lev.) /Szabónál 5. ívfűzet: (VII-3)/
Első kéz a 36. pagináig, a 37. paginától második kéz.

A septernio egymásba illesztett töredékes levélpárjai, a kiadásban szereplő paginaszámok félkövérrrel, a töredékességet T-vel jelző levélszámok zárójelben, vízjelek					
7. levélpár:	27/28	(T14)	∨	29/30	(T15) (vízjel nélkül)
6. levélpár:	25/26	(T13)	\\../	31/32	(T16) (püspökcalap vízjel)
5. levélpár:	23/24	(T12)	\\....	33/34	(T17) (püspökcalap vízjel)
4. levélpár:	21/22	(T11)	\\.....	35/36	(T18) (vízjel nélkül)
3. levélpár:	19/20	(T10)	\\.....	37/38	(T19) (püspökcalap vízjel)
2. levélpár:	pótoló levél		\\.....	pótoló levél	
1. levélpár:	pótoló levél		\\.....	39/40	(T20) (vízjel nélkül)

5. ívfűzet sexternio: VI /Szabónál 6. ívfűzet/ – Második kéz.

A sexternio egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás folytatólagos paginaszámait félkövérrel, a kódex ép levelein elkezdődő paginaszámozás zárójelben, vízjelek					
6. levélpár: 51/52	(9/10)	∨	53/54	(11/12)	(vízjel nélkül)
5. levélpár: 49/50	(7/8)	\\./	55/56	(13/14)	(mérleg vízjel)
4. levélpár: 47/48	(5/6)	\\.../	57/58	(15/16)	(vízjel nélkül)
3. levélpár: 45/46	(3/4)	\\...../	59/60	(17/18)	(mérleg vízjel)
2. levélpár: 43/44	(1/2)	\\...../	61/62	(19/20)	(vízjel nélkül)
1. levélpár: 41/42	(T21)	\\...../	63/64	(21/22)	(mérleg vízjeltöredék)

6. ívfűzet sexternio: VI(4 pótoló lev.) /Szabónál 7. ívfűzet: (VI-4)/ – Második kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámait félkövérrel, a kódex paginaszámait zárójelben, vízjelek					
6. levélpár: 75/76	(33/34)	∨	77/78	(35/36)	(vízjel nélkül)
5. levélpár: 73/74	(31/32)	\\./	79/80	(37/38)	(mérleg vízjel)
4. levélpár: 71/72	(29/30)	\\.../	pótoló levél (mérleg vízjeltöredék)		
3. levélpár: 69/70	(27/28)	\\...../	pótoló levél (vízjel nélkül)		
2. levélpár: 67/68	(25/26)	\\...../	pótoló levél (mérleg vízjeltöredék)		
1. levélpár: 65/66	(23/24)	\\...../	pótoló levél (vízjel nélkül)		

7. ívfűzet sexternio: VI /Szabónál 8. ívfűzet/ – Második kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámait félkövérrel, a kódex paginaszámait zárójelben, vízjelek					
6. levélpár: 91/92	(49/50)	∨	93/94	(51/52)	(vízjel nélkül)
5. levélpár: 89/90	(47/48)	\\./	95/96	(53/54)	(mérleg vízjel)
4. levélpár: 87/88	(45/46)	\\.../	97/98	(55/56)	(mérleg vízjel)
3. levélpár: 85/86	(43/44)	\\...../	99/100	(57/58)	(vízjel nélkül)
2. levélpár: 83/84	(41/42)	\\...../	101/102	(59/60)	(vízjel nélkül)
1. levélpár: 81/82	(39/40)	\\...../	103/104	(61/62)	(mérleg vízjel)

8. ívfűzet sexternio: VI /Szabónál 9. ívfűzet/ – Második kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámai zárójelben, vízjelek					
6. levélpár:	115/116	(73/74)	∨	117/118	(75/76) (vízjel nélkül)
5. levélpár:	113/114	(71/72)	\../	119/120	(77/78) (mérleg vízjel)
4. levélpár:	111/112	(69/70)	\....	121/122	(79/80) (vízjel nélkül)
3. levélpár:	109/110	(67/68)	\.....	123/124	(81/82) (mérleg vízjel)
2. levélpár:	107/108	(65/66)	\.....	125/126	(83/84) (vízjel nélkül)
1. levélpár:	105/106	(63/64)	\.....	127/128	(85/86) (mérleg vízjel)

9. ívfűzet sexternio: VI(5 pótolta lev.) /Szabónál 10. ívfűzet: (VI-5)/ – Második kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámai zárójelben, vízjelek					
6. levélpár:	133/134	(91/92)	∨	135/136	(93/94) (vízjel nélkül)
5. levélpár:	131/132	(89/90)	\../	137/138	(95/96) (mérleg vízjel)
4. levélpár:	129/130	(87/88)	\....	139/140	(97/98) (mérleg vízjel)
3. levélpár:	pótolta levél	\.....		pótolta levél	
2. levélpár:	pótolta levél	\.....		pótolta levél	
1. levélpár:	pótolta levél	\.....		141/142	(99/100) (mérleg vízjeltöredék)

10. ívfűzet sexternio: VI(1 pótolta lev.) /Szabónál 11. ívfűzet: (VI-1)/ – Második kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámai zárójelben, vízjelek					
6. levélpár:	153/154	(111/112)	∨	155/156	(113/114) (vízjel nélkül)
5. levélpár:	151/152	(109/110)	\../	157/158	(115/116) (mérleg vízjel)
4. levélpár:	149/150	(107/108)	\....	159/160	(117/118) (mérleg vízjel)
3. levélpár:	147/148	(105/106)	\.....	161/162	(119/120) (vízjel nélkül)
2. levélpár:	145/146	(103/104)	\.....	163/164	(121/122) (vízjel nélkül)
1. levélpár:	143/144	(101/102)	\.....	pótolta levél	(mérleg vízjeltöredék)

11. ívfűzet sexternio: VI /Szabónál 12. ívfűzet/
Második kéz a 176/12. sorig, harmadik kéz a 176/14. sortól.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámái zárójelben, vízjelek				
6. levélpár:	175/176	(133/134)	∨	177/178 (135/136) (vízjel nélkül)
5. levélpár:	173/174	(131/132)	\\../	179/180 (137/138) (mérleg vízjel)
4. levélpár:	171/172	(129/130)	\\.../	181/182 (139/140) (mérleg vízjel)
3. levélpár:	169/170	(127/128)	\\...../	183/184 (141/142) (vízjel nélkül)
2. levélpár:	167/168	(125/126)	\\...../	185/186 (143/144) (vízjel nélkül)
1. levélpár:	165/166	(123/124)	\\...../	187/188 (145/146) (mérleg vízjel)

A 12–14. ívfűzet quaternio volt 4–4 levélpárral: 3IV(24 pótoló levél). A kötetből a lapokat úgy vágta ki, hogy minden lappár töredéke fennmaradt a fűzésben „man-csos” vízjeltöredékekkel. / (Szabó 13–15. ívfűzet: [3IV])/

A quaterniók egymásba illesztett rekonstruált levélpárjai		
4. levélpár:	pótoló levél	∨ pótoló levél
3. levélpár:	pótoló levél	\\../ pótoló levél
2. levélpár:	pótoló levél	\\.../ pótoló levél
1. levélpár:	pótoló levél	\\...../ pótoló levél

15. ívfűzet quaternio: IV(3 pótoló lev.) /Szabó 16. ívfűzet: (IV-3)/ – Negyedik kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámái zárójelben, vízjelek				
4. levélpár:	193/194	(151/152)	∨	195/196 (153/154) (vízjel nélkül)
3. levélpár:	191/192	(149/150)	\\../	197/198 (155/156) (vízjel nélkül)
2. levélpár:	189/190	(147/148)	\\.../	pótoló levél (mérleg vízjeltöredék)
1. levélpár:	pótoló levél		\\...../	pótoló levél (vízjel nélkül)

16. ívfűzet quaternio IV /Szabó 17. ívfűzet/ – Harmadik kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámái zárójelben, vízjelek				
4. levélpár:	205/206	(163/164)	∖	207/208 (165/166) (püspökalap vízjel)
3. levélpár:	203/204	(161/162)	∖..	209/210 (167/168) (vízjel nélkül)
2. levélpár:	201/202	(159/160)	∖....	211/212 (169/170) (püspökalap vízjel)
1. levélpár:	199/200	(157/158)	∖.....	212/213 (171/172) (vízjel nélkül)

17. ívfűzet ternio: III /Szabó 18. ívfűzet/ – Harmadik kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett levélpárjai, a kiadás paginaszámai félkövérrel, a kódex paginaszámái zárójelben, vízjelek				
3. levélpár:	218/219	(177/178)	∖	220/221 (179/180) (püspökalap vízjel)
2. levélpár:	216/217	(175/176)	∖..	222/223 (181/182) (vízjel nélkül)
1. levélpár:	214/215	(173/174)	∖....	224/225 (183/184) (vízjel nélkül)

18. ívfűzet quaternio: IV(7 pótolts levél) /Szabó 19. ívfűzet: (IV-7)/ – Harmadik kéz.

Az ívfűzet egymásba illesztett, pótolts levélpárjai, a kiadás paginaszámái félkövérrel, a fennmaradt levél paginaszámái a kódexben, zárójelben				
4. levélpár:	pótolts levél		∖	pótolts levél
3. levélpár:	pótolts levél		∖..	pótolts levél
2. levélpár:	pótolts levél		∖....	pótolts levél
1. levélpár:	227/228 (185/186)		∖.....	pótolts levél (vízjel nélkül)

A 19. ívfűzet ma ternio: III(6 pótolts levél) /Szabó 20. ívfűzet [IV]/

Az ívfűzet apró töredékek alapján pótolts levélpárjai				
3. levélpár:	pótolts levél		∖	pótolts levél
2. levélpár:	pótolts levél		∖..	pótolts levél
1. levélpár:	pótolts levél		∖....	pótolts levél
[pótolatlan levélpár]				

Írástükör

A jelen kiadás szerinti 43–188. paginákon az írástükör 155×102/105 mm, a sorok száma 25, a punctoriummal ejtett lyukak és a vonalazás nyomai helyenként látszanak; a 189–198. paginákon 150×82/89 mm, 20 sor, a vonalazás jól látszik; a 199–227. paginákon 134×96mm, 14 sor, a vonalazás általában látszik.

Írás

A kódex négy kéz írása: első: p. 1–36, második: p. 37–176/12, harmadik: p. 176/14–188 és 199–228, negyedik: p. 189–198. Az első három kéze basztarda, a negyediké rotunda jellegű textuális, melyben a *z* és az *s* mégis gyakran kurzív. (Jellemzésüket lásd „A kódex scriptorai és helyesírásuk” című fejezetben.)

Díszítés

A kódexet primitíven stilizált vörös lombard iniciálék díszítik, a díszítettség azonban kezenként és műfajonként is kissé különbözik. Az első kéztől (1–36) csak töredékek maradtak fenn, a zsoltárok két- vagy háromsoros vörös iniciálékkal kezdődnek, a zsoltárversek vörös majuszkulákkal. A 7. töredéklap margóján – a kódexben egyedülállóan – zöld díszítmény nyoma látható, talán a 33. zsoltár iniciáléjához tartozott. – A második kéz (37–176/12) zsoltárkezdő iniciáléi ugyancsak két- vagy háromsorosak, de a zsoltárkönyv liturgikus beosztását a hét napjaira, illetve a vesperásra négy- vagy több soros iniciálék jelezték. (Közülük az 1., 26., 38., 52. és 80. zsoltár hiányzik a kódexből, a 60. lapon a 68. zsoltár I iniciáléjának négy sornyi hely van kihagyva, a 100. lapon a 97. zsoltár négy soros E iniciáléval kezdődik, a 125. lapon pedig a 109. zsoltár hétsoros M iniciáléval.) A zsoltárversek kezdetét ezúttal fekete majuszkulára húzott vörös megerősítő vonal emeli ki. A titulusokat és a zsoltárok sorszámaát vörössel írja a scriptor. A 81. lapon a 84. zsoltár M iniciáléjába szemet és szájat rajzol. A 172–176/12 lapokon nem használ rubrumot. – A harmadik kéz (176/14–188) kétsoros vörös iniciálékkal emelte ki a kantikumok kezdetét, ezeket gyakran örbetűk jelezték. A versek elejéről a vörös megerősítő vonalak olykor elmaradtak. A scriptor egy-egy szót vörössel írt vagy átírt, néha áthúzott. – A negyedik kéz a 189–193. lapokon vörös megerősítő vonalakat használ, kis ferde vörös vonalakkal tagolja a szöveget és vörös aláhúzással emel ki. A 194–197. lapokon kétsoros vörös iniciálék és rubrikák is megjelennek, a 196. lapon vörössel húzza át a törlendő szöveget. – A harmadik kéz a kódex utolsó fejezetében (199–228) egyenletlenül használta a rubrumot. A címfeliratot vörössel írta, vörös megerősítő vonalakkal tagol, a 212–221. lapokon nem található vörös, a 222–227. lapokon viszont vörös majuszkulák jelennek meg, majd kapkodóvá válik az írás és végül megszakad.

A kódex kötése

Az Apor-kódex kötése 16. század eleji fatáblás, vaknyomásos, magyar reneszánsz bőrkötés. Az előtábla mérete 220×145 mm, a háttábláé 217×149 mm, a kötet vastagsága 42 mm volt a restaurálás előtt. A kötés ugyanabban a műhelyben készült, mint a Lányi-kódexé (SZABÓ 1942: VII; ROZSONDAI 2009: 179). A kötésen lévő minden bélyegző megjelenik az Apor-kódexen is. Feltehetően ugyanebben a műhelyben készült több más kötés is (KOROKNAY 1973), melyeken szintén megtalálhatóak a két kódex bélyegzői. A kötéscsoport tagjait díszítésük hasonló felépítése is összekapcsolja. Mivel az Apor-kódex restaurálása és a jelen kiadás előkészítése közvetlenül egymást követték, egyszeri lehetőségnek tűnt a restaurálás során nyert ismereteket részletesen közölni a kiadásban. A kötésről ezért önálló tanulmány készült, mely a Bevezetés végén olvasható.

A kódex története

Írta: Haader Lea és Kocsis Réka

Az Apor-kódex történetének feltáráshoz igen kevés konkrét adat áll rendelkezésre, és ezek is inkább a kézirat későbbi sorsára vonatkoznak. Az elől-hátul csonka kódexben (részletesebben lásd „A kódex leírása” című fejezetben) nincs kolofon, ami a keletkezés bármely mozzanatát megvilágíthatná. Ezért csupán egyéb kéziratokkal való párhuzamok, tartalmi, paleográfiai és nyelvi jellemzők adhatnak támpontot feltételezett keletkezési idejének, helyének és az egykori használók körének a felderítéséhez.

Már a kódex összetett datálásából is látszik, hogy nagy valószínűséggel egy 15. és egy 16. századi részre bontható. A kéziratnak a zsoltárokat és a zsolozsmához tartozó kantikumokat, himnuszokat tartalmazó része (amely az első és a második kéz írásában maradt fenn, az 1–176. lap közepéig) korábbi lehet, mint a 176. lap kézváltásával induló további szövegegységek (176–188: a zsolozsmához tartozó – részben megismételt – szövegek; 189–198: „Három jeles szolgáltatás”; 199–228: Mária és Szent Anzelm passiódialógusa). A zsoltárokat helyesírásuk és egyes nyelvi jellemzőik kétségtelenül az ún. Huszita biblia másik két kódexéhez, a Bécsi és a Münchener kódexhez kapcsolják. Az Apor-kódexben megőrződött másolat a szövegromlások és a javítások vallomása alapján a 15. század első felére datált keletkezésnél csaknem fél évszázaddal későbbi lehet, írásképe (és egyes helyesírási jellemzői) azonban még feltehetően a 15. századhoz, pontosabban annak végéhez kötik. Arról, hogy ez a psalterium kiknek készült, nincsenek megbízható ismereteink. A szövegegység tudatos lezárása a második kéz részéről szándékában mindenképpen befejezett egészet sejtet: „Amen Oh felseges vr Isten segel mýnket amen” (176/11–12). Az a tény pedig, hogy a következő scriptor (a 3. kéz) ugyanazon az oldalon folytatva az írást egyszer

már leírt zsolozsmaszövegeket is megismétel (*Te Deum, Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis*), ám az eddigőtől eltérő szövegváltozatokban, más helyesírási rendszerben (és más tintával), arra enged következtetni, hogy a kézirat történetében itt feltehetően fordulóponttal kell számolni. A régebbi psalterium más használókhoz kerülhetett, akiknek a zsolozsmához tartozó (főleg újszövetségi) kantikumok a feltalált szövegváltozatban (és helyesírással) nem feleltek meg, mert más volt kolostorukban az úzus.

Az új használók kilétéhez egy kézazonosság visz közelebb: az Apor-kódex 3. keze ugyanis azonos a Lányi-kódex 1. kezével. A Lányi-kódex magyar-latin nyelvű premontrei apáca-ordinárium 1519-ből, amely három kéz munkájában maradt fenn, és amelyben a zsolozsmavégzéshez szükséges utasítások vannak magyarra fordítva és női szerzetesek számára átdolgozva. A Lányi-kódex egyes szöveghelyei alapján az valószínűsíthető, hogy a szöveg a somlóvásárhelyi premontrei apácák számára készült, mert az apácájelölt a fogadalomtétel latin nyelvű szövegében Szent Lambert egyházának adja át magát, azaz e kolostor előjárójának fogad engedelmességet: „trado me ipsam ecclesiae sancti lamperti...” (LányiK. 431, KÖRMENDY 2009: 316). Ezen a ponton azonban úgy tűnik, hogy a scriptorok és a későbbi felhasználók köre – mindkét kódex esetében – elválik egymástól. A Lányi-kódex eddig vitatott keletkezési helyének meghatározásához éppen az Apor-kódexszel azonos kéz szövegének egy helye jelent támpontot: „ezth kedeeek Byzonnyal twdyatok hogy az Concede nos ygy kellene Mondanotok Mert az zent domonkos apacyayt halotham hogy ygy Mongyak concede nos famulas tuas quefumus domine deus Merth az famulos ferfyat illet oztan az famuloromotys ygy kellene Mondany famularum tuarum quefumus” (LányiK. 100–101). A scriptor nyelvtani jellegű megjegyzése inkább egy latinban járatos férfira vall, aki **hallotta**, hogyan mondják a domonkos apácák. Ez a két mozzanat, továbbá a premontrei szerzetesi jelleg jól összetalálkozik az egykori Nyulak szigetén (a mai Margitszigeten), ahol a női domonkos kolostor közvetlen szomszédságában egy férfi premontrei rendház állt fenn a 13. század elejétől addig, amíg a török veszély miatt (a domonkos apácákhoz hasonlóan) a szerzetesek el nem hagyták a szigetet („Circa annum 1526 vita conventualis desiit”: MonPraem. 1: 454, vö. továbbá RUPP 1868: 58–62, F. ROMHÁNYI 2000: 15, 135). További megerősítést jelent az alábbi szövegrész: „Zent gyergy Martyrol eztergomy egyhaztol duplexnek kelly Tartanwnk mert a melly pylpekfeg alat lakwnk A myt oth yllenek, nekõnk ys illew az” (LányiK. 185–186). Mivel a Nyulak szigeti kolostorok az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartoztak, Szent György ünnepét az esztergomi rítus szerint kellett megünnepelniük (vö. RUPP 1868: 61, KÖRMENDY i. h.). A kézazonosság alapján lehetséges tehát, hogy az Apor-kódexnek a 16. század elején keletkezett része a szigeti premontrei férfi kolostorban íródott. Szabó Dénes is szigeti eredetre gondol (SZABÓ 1942: XIX), de női kolostorra (amely azonban nem létezett a szigeten, vö. F. ROMHÁNYI 2000: 114) és apácakezekre.

Az Apor-kódex 16. században keletkezett szövegegységeiből kettő (a zsolozsmaszövegek második fele, valamint Mária és Szent Anzelm passiódialógusa) száрма-

zik a Lányival azonos premontrei kéztől, a harmadik szöveg, az ún. három jeles szolgáltatás, amelynek párhuzama a Lányi-kódexben is fennmaradt, pedig a premontrei ordinárium részét képezi. Mindebből az következhet, hogy a kódex korábbi keletkezésű első részét a szigeti premontrei kolostorban további szövegekkel egészítették ki, majd az így kialakult kéziratot egybekötötték más, feltehetően szintén itt készült szövegekkel („Három jeles szolgáltatás”, Mária és Szent Anzelm passiódialógusa, valamint egy ma már hiányzó, a 198–199. lapok közül ollóval kivágott rész).

A bekötés helye egyértelműen egy budai műhely volt (ROZSONDAI 2009, részletebben lásd „A kódex leírása” és „Az Apor-kódex kötése” című fejezetekben), a két kódex kötése közötti hasonlóság pedig olyan nagyfokú, hogy kötésük valószínűleg egyszerre történt, feltehetően 1519–1520-ban.

A kódex jelenlegi, ránk maradt állapotában a szövegek, kezek és másolási időpontok összefüggéseit az alábbi táblázat mutatja:

Lapszám	Másolás ideje	Kéz	A szövegegység tartalma
1–36 (töredékes lapok)	15. század vége	1.	Zsoltárok
37–42 (töredékes lapok)		2.	Zsolozsmához tartozó szövegek I. Zsolozsmához tartozó szövegek II.
43–164			
165–176/12			
176/14–188	16. század eleje	3.	
189–198		4.	„Három jeles szolgáltatás”
199–228		3.	Mária és Szent Anzelm passiódialógusa

Már Szabó Dénes is felteszi, hogy az Apor- és a Lányi-kódex sorsa a továbbiakban is hasonlóan alakult (SZABÓ i. m. XIX). Nem tudjuk, hogy a kódexek visszakérültek-e a bekötés után a tulajdonosaikhoz. Akár igen, akár nem, nagy valószínűség szerint vagy a premontrei apácákkal (ez esetben Somlővásárhely – Bécs – Pozsony – Nagyszombat útvonalon; vö. TIMÁR 1924: 13–15), vagy a többi domonkos és klarissza kódexszel együtt Nagyszombatba, illetve Pozsonyba kerülhettek. A Lányi-kódex igazolhatóan Nagyszombatban volt, amint azt egy nagyszombati klarissza, Balassa Mária Erzsébet Viktória – aki 1691–1694 között apátnő is volt – bejegyzése kétségtelenné teszi. Balassa Mária Viktória, ahogyan az a második előzéklap verzóján olvasható, emlékeztetőül adta a kódexet Vlassich Franciskának 1689-ben, fogadalomtételle napján, „hogi Sorgalmatossan tanullia Olvasny” (SCHWARCZ 2002: 24, 216, 223). Az Apor-kódexszel kapcsolatban írásos bizonyítékunk nincsen arra, hogy Nagyszombatban járt volna, de a Lányi-kódexszel való nagyon szoros párhuzamai alapján feltételezhetjük ezt is. Egyetlen nyom értékű adat, amely a klarissza környezetre utalhat, egy kétes olvasatú *een edez clar[am]* betűsor a háttábla belső

oldalán (VOLF 1879–1881: XXXVII). A *Klára* név azonban nem feltétlen jelenti a klarissza rendhez való tartozást.

Az 1520–1530-as években, tehát nem sokkal a beköttetés után a zsoldárokat tartalmazó lapok margójára egy egyelőre ismeretlen (feltehetően latin) forrásból fordított magyar nyelvű zsoldárcím-sorozatot jegyeztek be. (Erről részletesebben lásd a „Későbbi kezek bejegyzései” című fejezetet.) Magyar kéziratos zsoldárok esetében erre más, teljes példát nem ismerünk. Az Apor-kódex rubrikáiban (a zsoldárok elé írt vörös tintás részekben) ugyan a legtöbb zsoldár előtt fellelhetők a héberből eredő feliratok, olykor különböző zsoldárcím-sorozatok részletei is, ezek azonban valamiért nem feleltek meg a későbbi használatnak, és egy ettől teljesen eltérő típusú változatot írt bele a kódexbe. A szövegek nyelvezete, szóhasználata határozottan elüt a főszöveg (15. századi) nyelvállapotától, valószínűleg a bejegyzés időpontja körül keletkeztek. Majdnem szóról szóra egyező változatuk megtalálható Székely Istvánnak az 1548-ban Krakóban kiadott „Zsoldárkönyv”-ében. Ha ezek forrásáról vagy használatáról többet tudnánk, támpontokat adhatna a kódex akkori tulajdonosaival vagy tartózkodási helyével kapcsolatban is.

A kódexről biztosan tudjuk, hogy a 19. század végén az Apor-család tulajdonában volt. Az Aporok idejéből egy *Petrus Apor* possessor-bejegyzés származik a belső kötéstáblán, amelyet mind Volf (1879–1881: XXXVIII), mind Szabó Dénes (1942: XVI) egyértelműen az írónak tulajdonít. A családban egyébként több Apor Péter is volt, az író (1676–1752) és az ő unokája (1754–1822), Apor Zsuzsánnának, a majdani adományozónak a nagyapja. A kódexnek tehát legkésőbb 1822-ben, a második Apor Péter halála előtt a családhoz kellett kerülnie, hogy valamelyikőjük beleírhasa a nevét (BOÉR 2009: 278). Az aláírás Boér Hunor szerint is az íróé, mégpedig 1713 előtről, mert akkor kapta a bárói címet; a második Apor Péter pedig már bárónak született, tehát egy 1713 utáni bejegyzés esetén már *B. Petrus Apor* névalakra lehetne számítani (BOÉR i. h.). A kiadás készítése során szakvéleményt kértünk az aláírással kapcsolatban Kósa Ferentől, aki az író Apor Péter helyesírásával és hangjelölésével autográf kéziratok alapján foglalkozott (KÓSA 1983), ő azonban nem tartotta valószínűnek, hogy a bejegyzés a *Metamorphosis Transylvaniae* alkotójától származna.¹ Felmerül még az a gyanú is, hogy esetleg egy későbbi családtag írhatta be a híres ős nevét; mindenesetre a bejegyzés szerzőjére nézve nem lehet biztosat mondani.

Azzal kapcsolatban, hogy milyen úton került a kézirat a családhoz, több elképzelés is született. A possessor-bejegyzés miatt eddig leginkább a család Apor Péter nevű tagjaira gondoltak. Nagyszombat kapcsán figyelemre méltó az a körülmény, hogy az író Apor Péter ifjúkorában, 1693–1696 között ott tanult, így ő személyesen is hozzájuthatott a kódexhez (BOÉR 2009: 279), ennek azonban kicsi a valószínűsége.

¹ Kósa Ferenc szíves segítségét, valamint Lőrinczi Réka közreműködését és tanácsait ezúton is köszönjük.

ge. Valószínűbbnek tűnik az a forgatókönyv, amely szerint szintén ő jutott volna hozzá, mégpedig 1710-ben, amikor a nagyszombati klarissza apácák felvettek 1000 forintot abból az összegből, amelyet nagybátyja, az erdélyi kincstartó gróf Apor István (1638–1704) végrendeletében a pozsonyi és nagyszombati nőszerzetekre hagyott (JAKAB 1867: 75–76, SZABÓ 1942: XX). Elképzelhető az is, hogy – az ugyanezen végrendeletből eredő kapcsolatnak köszönhetően – a fiatalabbik Apor Péter kapta volna meg 1782-ben a kódexet, amikor II. József rendelete alapján a kolostor megszűnt. Több példát ismerünk arra, hogy a feloszlatott rendek az abolíciókor vagyontárgyaikból jótevőiknek juttattak. Boér Hunor a Székely Nemzeti Múzeum alapleltárába bejegyzett sor alapján, amely a kéziratot a „Corvin-könyvtárból elcsent”-ként említi, egy egészen más, budai–bécsi vándorlási útvonalat feltételez (erről részletesebben vö. BOÉR 2009: 280).

A kódex története során többször és többféle rongálódást szenvedett. Legfeltűnőbb az első pár ív csonkasága, melyet egy mozdulattal szakítottak ki úgy, hogy csak a lapok felső sarka maradt meg. Egyes töredéklapok (23, 27, 31, 39, 41) megőrizték a margóra írt 16. századi bejegyzések néhány maradványát is. A 188. és 189. lap között 50 lapnyi, ollóval kivágott hiány van. Mivel a hiányt megelőző és követő lapokon is (illetve a kódex más lapjain is, pl. 102–103. – itt alulról fölszivarogva) egykori tintaömlés nyoma látható, valószínűnek látszik, hogy a lapokat, amelyeknek tartalma feltehetően egy vagy több önálló művet tett ki, azért kellett eltávolítani, mert olvashatatlaná váltak, az esetleg nem elázott részeket pedig nem volt értelme csonkán a kódexben hagyni. Erre utalhat, hogy a kivágás utáni első lap (a mai 189., amelyen a „Három jeles szolgáltatás” kezdődik) egy ívfüzetnek már a második lapja. Az elsőt is kiollózták, a hajtásban azonban a lap csonkján néhány betű hosszabbra húzott szára megmaradt. E betűmaradványok duktusa és a tintaszín hasonlósága alapján valószínűsíthető, hogy a kivágott szakaszt (de legalábbis annak utolsó lapját) a 4. kéz írta. A kódex egésze beázást is szenvedett valamikor.

A kódex rongálódásainak helyszíneivel és időpontjaival kapcsolatban több elképzelés is született. Volf azt állítja, hogy a kódex eleji nagy csonkulásnak a 19. század végén, nem sokkal a kiadás előtt kellett történnie, mert szerinte az első megmaradt lap még feltűnően tiszta, és a szakadás is új (VOLF 1879–1881: XXXIV–XXXV). Hasonló Szabó Dénes leírása is, ő egyébként „felső lapok”-ról beszél, amelyek „a bepiszkolódás ellen nemrég még védve voltak” (SZABÓ 1942: IX). A kézirat eredetijének újabb vizsgálata azonban ezeket a megállapításokat nem erősíti meg: a szakadások széle ugyan a restaurálás miatt már nem ellenőrizhető, az első ép lap (43.) azonban ugyancsak elhasználodottnak látszik. (Ennek hátterében viszont az is számolni lehet, hogy Volf vizsgálódásai óta sokat romolhatott e lap állapota.) A kötéstábla egyes bejegyzéseinek (köztük a *Petrus Apor* névnek) a helyzete alapján feltehető, hogy ezek beírására már az előzéklap megrongálódása után került sor (vö. VOLF 1879–1881: XXXVIII–XXXIX). Boér Hunor szerint az nem valószínű, hogy a kódex az 1848–49-es szabadságharc alatt sérült volna meg, mert az Apor-

kúriákat nem dúlták fel, és az adományozáskor sem tekintenek rá negyvennyolcas relikviaként (vö. BOÉR 2009: 277–278, 280). A csonkulás időpontját valójában nem ismerjük. Bizonyos, hogy a kódex rongálódása több részletben történt.

A kódex dokumentálható története 1877-ben kezdődik, amikor Püskösti Gergelyné Báro Apor Zsuzsánna a Cserey Jánosné Zathureczky Emília és Vasady Nagy Gyula által alapított imecsfalvi, később Sepsiszentgyörgyre költöző Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta. Ezt a kötéstábla bejegyzése adatulja: „Báro Apor Susánna, Püskösti Gergelyné urasszony ajándéka”, illetve a megajándékozott múzeum látogatási naplója és gyarapodási jegyzőkönyve, ahová a tételt 1877 áprilisában jegyezte be a múzeumőr Vasady Nagy Gyula (BOÉR 2009: 267). A kódexben található bejegyzést Volf Cserey Farkasnak tulajdonította (1879–1881: XXXVIII). Boér Hunor tisztázta, hogy a Volf által megadott keresztnév téves, valójában Cserey János volt Zathureczky Emília férje, és szerint a beírás sem tőle, hanem a két múzeumalapítótól származik (BOÉR 2009: 279), az ilyen rövid szövegeken végzett összehasonlításokat azonban óvatosan kell kezelni. Vasadynak fontos szerepe volt a kódex 19. század végi történetében: koradatolta egyes részeit, és hírt adott róla a temesvári szakperiodikának. A kódexet már 1877 novemberében felküldték Kolozsvárra egy kiállításra, majd az 1878-as, akadémiai bejelentés után tudományos használatra kérték a kölcsönzését Pestre. Vasady fel is küldte, az átirat elkészülte után pedig a kötet 1880-ban került vissza az addigra már Sepsiszentgyörgyre átköltözött múzeumba. Az átiratból Szilády 1880-ban a „Régi magyar költők tára” 2. kötetében közzétett két himnuszt. (Mindezekről vö. BOÉR 2009: 269–272.) A teljes szöveg a Nyelvemléktár 8. kötetében jelent meg Volf György előszavával (1879–1881). A kéziratot Szilády Áron nevezte el Apor-kódexnek a possessor-bejegyzés alapján, melyet ő is az író Apor Péternek tulajdonított (BOÉR 2009: 276).

A kódexet azóta a Székely Nemzeti Múzeum őrzi. Az első világháborúban, 1916 őszén a megszálló román hatóságok leltározták. A román csapatok kiszorítását követően egy újabb betörés előtt a Magyar Nemzeti Múzeumba menekítették, ahonnan 1918 augusztusában került vissza az őrző intézménybe – más Pestre szállított tárgyakkal együtt. 1941-ben fogalmazódott meg először a hasonló kiadás készítésének igénye, mely 1942-ben meg is jelent Szabó Dénes gondozásában az Erdélyi Tudományos Intézet kiadásában. Ekkor egyértelművé vált, hogy a kódex rossz állapota miatt sürgős konzerválásra, ammóniagőzös semlegesítésre szorulna a tintamarás megszüntetése érdekében. Így ezzel kapcsolatban megkezdődött a levelezés a múzeum és a Pázmány Péter Tudományegyetem között. A munkát a terv szerint az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorai végezték volna, de a háború miatt a levelezés akadozott, és a munka meg sem kezdődött, míg végül a kódex 1944-ben a Nemzeti Múzeum egyik légo ládájaiba került. 1953-ban a magyar állam kiadta a román állam kérésére, és a bukaresti külügyminisztériumon át jutott vissza Sepsiszentgyörgyre. 1989 után több sikertelen kísérlet is történt a század közepén elmaradt állagmegóvás megvalósítására (1991–1993, 1997–1998; – lásd a Szé-

kely Nemzeti Múzeum levéltára, a múzeum munkatársainak szíves közlése). A már égetően szükséges restaurálásra végül 2009–2010-ben kerülhetett sor (vö. Tóth 2010).

A kódex tartalma és forrásai

A jelentősen csonkult kódexben fennmaradt szövegek három tematikus egységet alkotnak. Az első, legterjedelmesebb egység közvetlenül a liturgia, közelebbről a zsoltózsa végzéséhez kötődik: a zsoltároskönyv, valamint a hozzá csatlakozó további (egy kivétellel a zsoltózmában használt) liturgikus szövegek fordítása (1–188). A második rész a liturgiához egyfajta szertartásrendként kapcsolódó „Három jeles szolgáltatás” (189–198). A kódex harmadik szövegegysége a Szent Anzelmnek tulajdonított dialógus Krisztus kínszenvedéséről (199–228).

A) Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei

Írta: Szentgyörgyi Rudolf

Az Apor-kódex mint liturgikus kódex

A kódex első tematikus egységét a következő (számos esetben hiányos) fordítás-szövegek alkotják:

I. A zsoltároskönyv (a kódex 1. és 2. kezének munkája): 1–164.

II. A zsoltároskönyvet kiegészítő liturgikus szövegek első sorozata (folytatólagosan a 2. kéztől): 165–176.

1. *Symbolum „Quicumque”* (A Szent Atanáz-féle hitvallás): 165–166.
2. A zsoltózsa bibliai kantikumainak jegyzéke (a bibliai helyek jelzésével): 166.
3. *Te Deum* (Szent Ambrus és Szent Ágoston dicsőítő imája): 166–168.
4. A zsoltózsa evangéliumi kantikumai (*Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis*): 168–170.
5. A zsoltózsa himnuszai adventtől húsvétig: 170–176.

III. A liturgikus szövegek második sorozata (a kódex 3. kezének lejegyzése): 176–188.

1. *Gloria in excelsis Deo* (nagy doxológia): 176–177.
2. A zsoltózsa evangéliumi kantikumai és a *Te Deum*: 177–180.
3. A zsoltózsa ószövetségi kantikumai: 180–188.

Az Apor-kódexre hagyományosan úgy szokás tekinteni, mint első fennmaradt bibliafordításunk (a Bécsi és a Münchener kódexhez csatlakozva az ún. Huszita biblia) részletének megőrzőjére. A kódex egykor a zsoltárok teljes bibliai könyvét valóban tartalmazta (a rongálás miatt egyes részei időközben elvesztek), ennek ellenére mégsem sorolható kizárólagosan a bibliafordítások kódexei közé.

Az Apor-kódex nem csupán végső tartalmát, de már az összeállítói szándékot tekintve is liturgikus kódex. A zsoltároskönyvet ugyanis a zsoltárok kétharmadát lejegyző kéz (a kódex második keze) a zsolozsmában használt további liturgikus szövegek fordításával egészítette ki. (Tartalmukban hasonló kódexek: a Döbrentei-kódex, a Keszthelyi kódex és a Kulcsár-kódex.) Az Apor-kódex harmadik kezének (részben redundáns) szövegei hasonló megfontolásból kerülhettek a kódexbe. A negyedik kéz által lejegyzett szertartásrend ugyancsak a zsolozsma végzéséhez kapcsolódik (e tekintetben a kódex a Lányi-kódexszel áll rokonságban), csupán az egybemásolt szövegek sorát záró passiódialógus kötődik lazább szálakkal a kódex viszonylag zárt tematikájához.

A *liturgikus kódex* kifejezést ugyanakkor bizonyos megszorítással kell alkalmaznunk. E gyűjteményeket – anyanyelvű fordítások lévén – természetesen nem használták, nem használhatták közvetlenül a latin nyelven végzett liturgiában. Mindazonáltal az efféle kódexek végső forrásai többnyire latin nyelvű liturgikus szövegek, a kódexek tartalma pedig jórészt tükrözi a ténylegesen használt liturgikus könyvek szerkezetét. Az Apor-kódex esetében például a kódex második keze által befejezett egység végéig egy psalterium ('zsoltároskönyv') és egy hymnarium ('a zsolozsma himnuszait tartalmazó liturgikus könyv') kapcsolódik egybe. A zsoltároskönyv természetesen tartalmazhatta a zsolozsmának más bibliai könyvekből származó zsoltárszerű énekeit (kantikumok), illetve további állandó alkotóelemeit (pl. *Te Deum*) is, melyek korábban sem alkottak a psalteriumtól független, önálló liturgikus könyvet (*Psalterium cum canticis*). Ugyanakkor már a 8–9. századtól kezdve találunk példát arra is, hogy a zsoltároskönyvhöz hymnarium is csatlakozik (*Psalterium cum hymnis*). Az ilyen típusú liturgikus könyvekben azonban általában nem a zsolozsma teljes himnuszanyagát találjuk (GÁBRIEL 1934: 17–18; mindehhez lásd még: GÁLOS 1926: 6). Az Apor-kódex hymnariuma a liturgikus év elejétől (adventtől) húsvétig terjedő idő ún. időszakai (*De tempore*) himnuszait tartalmazza, kiegészítve egy Mária-himnusszal („Ave maris stella”), mely ugyancsak a jelzett időszakhoz kapcsolódik. Az 1. és 2. kéz által lejegyzett rész (1–176) mintája tehát (de nem feltétlenül közvetlen forrása: lásd alább a zsoltárokról) egy időszakos latin *Psalterium cum hymnis* lehetett, melyet utóbb további kezek egészítettek ki további tartalmakkal.

Az ilyen szerkezetű latin liturgikus könyvek évszázadokkal korábban, a breviárium típusú liturgikus könyvek formálódásának és elterjedésének időszakát (12–14. század, vö. RADÓ 1961. 1: 420–422; lásd még: GÁLOS 1926: 6–7) megelőzően voltak általános használatban. GÁBRIEL ASZTRIK egy korai, 10. századi francia li-

turgikus könyvben véli felfedezni az Apor-kódex egyik közeli rokonát (1934: 18). Megjegyezzük azonban, hogy hasonló, a korábbi szerkezetet követő liturgikus könyvek ezután is keletkeztek szerte Európában, hiszen később sem minden liturgikus közösség alkalmazta a breviárium típusú liturgikus könyveket (vö. GÁLOS 1926: 7).²

Kódexeink jó részét latinul kevésbé vagy egyáltalán nem értő olvasóközönség devocionális igénye hívta életre. Számos kódex készült a szerzetesközösségek életrendjében fontos szerepet betöltő, a liturgián kívül anyanyelven megszólaló felolvasások (Jókai-kódex, Domonkos-kódex stb.), esetleg az egyéni elmélyülés céljára (pl. Lobkowicz-kódex, Székelyudvarhelyi kódex), de arra is találunk példát, hogy a kódex világi személy magánajtatosságai számára kínál segítséget (pl. Czech-kódex, Festetics-kódex). A liturgiához közvetlenebbül kapcsolódó kódexek, melyek (többek között) az ünnepnapok perikópáinak fordításait, esetleg ezekhez csatlakozó prédikációkat is tartalmaznak (pl. Érdy-kódex, Érsekújvári kódex), elsősorban szintén a lelki épülést szolgálták, amint az Érdy-kódex „néma barátja” maga vall erről munkájának latin nyelvű előszavában: „az egész küzdő anyaszentegyház üdvösséges épülésére népnyelven való alkotással új lelki táplálékot kívánok [nyújtani]. Erre több laikus testvér és különböző rendbeli apácák jogos igénye és kegyes biztatása ösztönzött. (...) Az ő szükségükön megkönyörülve, az ő érdekeiket kívánom szolgálni” (Madas Edit fordítása, lásd MADAS szerk. 1985: 9). Milyen célt szolgálhatott azonban egy olyan liturgikus kódex, mely a latinul végzett liturgia szövegeit tartalmazta anyanyelven?

A szerzetesek életrendjében a legkorábbi időktől megkülönböztetett jelentőséggel bírtak az (egyéni) olvasmányok (vö. RB. 38, 48, 49). Szent Benedek az olvasmányok végzésében a liturgiára való felkészülés lehetőségét is látja: „Post refectionem autem vacent lectionibus suis aut psalmis” (RB. 48: 13), azaz: ’Az étkezés után tegyék szabaddá magukat olvasmányaik vagy a zsoltárok számára’ (vagyis ezekkel foglalkozzanak). Szent Benedek Regulájában a zsolozsma szövegeivel való foglalkozás a liturgia mellett közvetlenül is megjelenik: „Quod vero restat post vigilias, a fratribus qui psalterii vel lectionum aliquid indigent, meditationi inserviat” (RB 8, 3), azaz: ’Ha pedig marad idő a vigília után, azok a testvérek, akik a zsoltároskönyv vagy az olvasmányok tekintetében ennek szükségét érzik, adják át magukat a velük való foglalkozásnak’ (vö. még: DELATTE 1913: 161–162). A zsoltárokkal való „foglalkozás” a középkori szerzetesség történetében hármas jelentéssel bírt: 1. a zsoltárok latin szövegének tanulása, ezeket ugyanis a

² Az Apor-kódex „kortársaként” a 15. századból lásd pl. *Psalterium cum hymnis*: Lengyelország, 1485. (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Ms. IF 438.). Lásd továbbá pl. *Psalterium cum canticis* (latin nyelven): Prága vagy Krumlov, 1438 k. (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, MS 382.); *Psalterium cum canticis* (anyanyelven): Dél-Hollandia, 15. század (Rare Book & Manuscript Library University of Pennsylvania, Ms. Codex 739.) stb.

zsolozmában jellemzően kívülről mondták; 2. a zsoltárok nyelvi megértésére való törekvés; 3. a zsoltárszövegek teológiai értelmezése, illetve a szövegek feletti elmélkedés (vö. DELATTE 1913: 349). A Regula keletkezésének idején a nyelvi megértés hiánya természetesen kizárható. (A regulakommentárok a *meditatio* kifejezést ezért elsődlegesen ’emlékezetbe rögzítés’, ’kívülről megtanulás’ jelentésben értelmezik: lásd például SÖVEGES 1996: 120.) Az anyanyelvi latinság háttérbe szorulása, majd teljes eltűnése azonban a latint Európa-szerte tanult nyelvvé teszi. Ez alól a folyamat alól természetesen a szerzetesek sem kivételek: a latin liturgikus szövegek nyelvi megértése tehát egyre inkább válik a tartalmi (teológiai) megértés feltételévé. A középkor folyamán a tartalmi megértés elősegítése érdekében latinul értő szerzetesközösségek használatára is készültek anyanyelvű zsoltárfordítások: Notker Labeo (950 k. – 1022), Sankt Gallen monostorának tudós bencés szerzetese „németre fordítja a psalteriumot és Jób könyvét, hogy tanítványainak az azokban való elmélyedését megkönnyítse” (GÁLOS 1926: 9; l. még i. m. 10).

A lelki olvasmányok közösségi és egyéni gyakorlatát, továbbá a liturgikus szövegekkel való foglalkozás igényét, illetve kívánalmát (*mutatis mutandis*) a későbbi szerzetesrendek is örökölték. Ekkorra azonban a nyelvi közvetítés már egyértelműen szükségessé vált. Erre magyar nyelvű kódexirodalmunkban számos utalást találunk (igaz, az Érdy-kódex laikus testvérekre vonatkozó „A nonnullis conuersis” [Prologus, 1] említésén kívül kizárólag apácaközösségekkel kapcsolatban). A liturgiában alkalmazott szövegek megértésének tehát kiváló segédeszközei lehettek anyanyelvű (bibliai és egyéb eredetű liturgikus szövegek fordításait tartalmazó) kódexeink. Éppen az Apor-kódexre utalva jegyzi meg MADAS EDIT: „A zsolozmában latinul recitált zsoltárokat segített [...] megérteni” (2009b: 261).

Mindezekén túl ezek az anyanyelvű szövegek a liturgián kívüli ájtatosságok forrásaivá is válhattak. A liturgikus szövegekkel való elmélyült foglalkozástól – melynek tekintetében aligha húzható éles határ az értelmező (*cogitatio*, *studium*), illetve az elmélkedő (*meditatio*, *oratio*, *contemplatio*) mozzanatok közé (vö. DELATTE 1913: 349) – a szövegeknek a liturgiától való teljes elszakadásáig (esetleg részleges átfogalmazásáig) és „imakönyvszöveggé” válásáig – ez utóbbinak szép példáját találjuk az „Ave maris stella” zsolozmahimnusz Czech-kódexbeli felbukkanásában (151–153) – a devocionális alkalmazás számos formája feltételezhető (minderől másként: HORVÁTH CYRILL 1905: 131–132; vö. még: Uő 1921: 41–42). A devóció megnyilvánulására az Apor-kódexben már a zsoltárok másolása közben is akad példa. Az 59. lap alján a másoló már nem kezd bele a soron következő zsoltárba, a helyet egy fohással tölti ki: „Azzonýonk Maria ymagý býnessekerth”.

Az Apor-kódex első részére, a zsoltárokat numerikus rendben tartalmazó zsoltároskönyvre nem indokolatlan továbbra sem úgy is tekinteni, mint bibliafordításra. Mindazonáltal a korszakban a bibliafordítás és a liturgikus könyv „műfaja” aligha különült el egymástól éles határral. (A perikóparendet követő kódexek önként kínálják a kapcsolatot, ezúttal csupán a teljes bibliai könyveket tartalmazó

kódexekre irányítjuk a figyelmünket.) E tekintetben az alábbi szempontokat célszerű megfontolni: 1. A Biblia maga is szerepelhetett a liturgikus könyvek között (vö. GÁLOS 1926: 6; RADÓ 1961. 1: 420). 2. A bibliai könyvek egy-egy gyűjteményének összeállítása történhetett liturgikus megfontolások alapján. A Bécsi kódex például lectionariumként (GÁLOS 1926: 5; vö. SZILY 1907) – talán egy régi *liber nocturnalis* őszi részéből való töredék (TIMÁR 1924: 45–50; GÁLOS 1926: 17–22) –, a Münchener kódex pedig evangeliariumként lehetett használatos (vö. GÁLOS 1926: 8; HORVÁTH JÁNOS 1931: 109–110, 164–165; GÁBRIEL 1934: 19–21, 22). 3. A liturgikus könyvek a bibliai locusok megadásával is utalhattak egy-egy bibliai eredetű liturgikus szövegre (lásd pl. Apork. 166). 4. A folyamatos bibliafordítások is tartalmazhattak egy-egy szövegrészlet liturgikus használatára vonatkozó megjegyzéseket: lásd például az Apork-kódex egyes zsoltárainak a liturgikus használatra utaló megjegyzéseit (59/23, 100/21, 125/1) vagy a Jordánszky-kódex bibliafordításában az ószövetségi kantikumok élére helyezett latin kezdősorukat (28vb, 72ra).³

A zsoltároskönyv (1–164)

Az Apork-kódex zsoltároskönyvét egyszerre tekinthetjük a bibliai Zsoltárok könyve fordításának és anyanyelvű psalteriumnak.

A kódexben a zsoltárokat numerikus rendben (nem pedig az imaórák rendjének megfelelő sorrendben) találjuk. A szerzőre, műfajra, történeti háttérre utaló (történeti háttérként olykor más bibliai helyre mutató) zsoltárfeliratok meglétéből arra következtethetünk, hogy a zsoltároskönyv fordítása nem liturgikus, hanem bibliai könyvből készült. (A psalteriumok ezeket jellemzően nem tartalmazzák.)

Az Apork-kódexbe történő másolás, illetve a szövegek itteni összeállítása ugyanakkor a liturgiával összefüggő célokat szolgálhatott. Erre utalnak: 1. A zsoltárok kétharmadát lejegyző (második) kéz további liturgikus szövegeket illeszt a psalteriumhoz (melyek sorozatát a harmadik kéz folytatja). 2. A 118. zsoltár (alább részletezendő) tagolása. 3. Három fennmaradt, a liturgia végzésére utaló felirat, valamint az ezeket követő, a szokottnál ünnepélyesebb iniciálék. A 68. zsoltár élén a következő liturgikus felirat áll: „Ez ötöd ey vigázat” (59/23), e zsoltár ugyanis (a liturgikus hétnek megfelelően) a vasárnaptól számított 5. nap, azaz csütörtök vigíliájának (éjszakai imaórájának) első zsoltára. A 97. zsoltár élén a következőt találjuk: „Ez az heted ey vigázat” (100/21), e zsoltár a szombati vigília első zsoltára. A 109. zsoltár élén pedig ez olvasható: „Ez az nolczad eyi vigázat” (125/1).⁴ A vi-

³ A Jordánszky-kódex lapszámait a faksimile kiadás szerint adjuk meg.

⁴ Ez a rubrummal írt felirat tévesztés lehet. Az utolsó, azaz a hetedik nap (szombat) vigíliájának záró zsoltára a 108. A 109. zsoltárral a vasárnapi esti dicséret (Vesperae) kezdődik. Úgy véljük, eredetileg a vasárnapi Vesperae zsoltárainak – a vigíliáénál még ünnepibb – bevezetése számára maradt ki a kétsornyi hely (125/1–2). Erre utal egyfelől, hogy a korábbi liturgikus felira-

gíliák kezdetét jelző további feliratokat a kódex mai állapotában (a csonkulás miatt) nem tartalmazza: ezek az 1., a 26., a 38., az 52., valamint a 80. zsoltár élén álltak (vö. RADÓ 1947: 22; SZABÓ 1966: 147–148).

A zsoltároskönyv hiányai

Az egykor teljes zsoltároskönyv mára erősen csonkult. A kódex elejéről 25 levelet távolítottak el, ennek eredményeként az első 29 zsoltár⁵ teljes terjedelmében hiányzik. Az ez után következő, eredetileg 26 levél többségéből – a hanyagabb kitépés következtében – csupán csonkok maradtak ránk, rajtuk a 30–55. zsoltárok szöveg-morzsáival (lásd „A töredéklapok sajátos kérdései” című fejezetet és „A zsoltárszámok mutatója” című táblázatot). E leveleket több részletben távolíthatták el, ennek következtében a csonkokban is hiány mutatkozik: négy levélnek a csonkja sem maradt a kódexben (a jelen kiadás számozása szerinti) 18. lap után,⁶ illetve egy újabb levél is hiányzik a 38. lap után. A 43. laptól ép levelek következnek, az első teljes terjedelmében fennmaradt zsoltár az 56. A 80. lap után ismét hiányzik 4 levél, ennek következtében a 77. zsoltár 62. verse és a 83. zsoltár 9. verse között mutatkozik szöveg-hiány. A 128. lap után 3 levél hiánya miatt nem olvashatók a kódexben a 113. zsoltár 7. és a 118. zsoltár 19. verse közötti szövegek. A 140. lap után hiányzó 2 levél a 118. zsoltár utolsó hat versét és a rá következő zsoltárok szövegét tartalmazta egykor a 124. zsoltár 5. verséig. Végül a 164. lap utáni egy levél eltávolítása következtében a zsoltároskönyv legutolsó, 150. zsoltárának utolsó három verse is hiányzik. E lap hiánya a zsoltároskönyvet követő szöveget is érinti: a Szent Atanázznak tulajdonított hitvallás fordítása csupán a 23. verstől maradt fenn. (A hiányokra nézve lásd „A kódex leírása” című fejezet ívfüzet-táblázatait is.)

A zsoltárok számozása és beosztása

A héber szöveghagyomány,⁷ illetve Szent Jeromos latin fordításai szerint a Zsoltárok könyve 150 zsoltárt tartalmaz.⁸ A zsoltárok héber és latin számozása ugyanakkor nem teljesen fedi egymást, egyes zsoltárok kettéosztva, míg mások összevonva szerepelnek az egyik vagy a másik szöveghagyományban. (A két zsoltárszámozás

tok a szövegtörzsbe illeszkednek, valamint a vonatkozó zsoltárfeliratok után állnak, míg itt a liturgikus felirat a zsoltárfeliratot megelőzi. Másfelől a vigíliák kiemelt kezdése a négy sor magasságú iniciálé, szemben az itteni szokatlanul nagy, hét sort átfogó iniciáléval.

⁵ A zsoltároskönyv hiányainak felemlítése során a Vulgata zsoltárbeosztását követjük, amely a 118. zsoltárig megegyezik az Apocryphus-kódexével. (Lásd „A zsoltárszámok mutatója” című táblázatot.)

⁶ A teljes egészében hiányzó lapok a jelen kiadás lapszámozásából kimaradnak.

⁷ A latin fordításoknál későbbi maszoréti szöveg (textus masoreticus) által közvetített hagyománynak megfelelően.

⁸ Az ólatin fordításban (Vetus Latina) a Septuaginta görög szöveghagyományát követve 151 zsoltárt találunk. (A 151. zsoltár héber eredetijét Kumránban találták meg.)

egymáshoz való viszonyát az Apor-kódexben ránk maradt zsoltárookra vonatkozóan lásd „A zsoltárszámok mutatója” című táblázatban.)

Az Apor-kódex zsoltárai a Vulgatának megfelelő latin szövegbeosztást követik, a kódex zsoltároskönyvében mégis 160 zsoltárt találunk. A 10 zsoltárnyi eltérés azonban nem jelent szövegtöbbletet, tudniillik az eredetileg egy szám alatt továbbörökített 118. zsoltár szövegét az Apor-kódex által képviselt hagyomány (minden bizonnyal a liturgiával összefüggésben) 11 számozott zsoltárra osztja.

A 118. zsoltár 22 nyolc-nyolc zsoltárverset tartalmazó szakaszból áll, az egyes szakaszok versei a héber ábécé 22 egymásra következő betűjével kezdődnek (abece-dárius zsoltár). A zsoltárfordítások általában nem őrzik meg a zsoltár héber szövegének e jellegzetességét, az egyes szakaszok élén azonban szokás feltüntetni a megfelelő betűk héber nevét, ekként jár el az Apor-kódex zsoltároskönyvének másolója is.

A 118. zsoltárt a középkori liturgiák különböző felosztás szerint építették be a zsolozsmába. A monasztikus hagyomány (ezt követi a mai általános liturgikus gyakorlat is) külön egységnek tekint minden egyes – héber kezdőbetűkkel tagolt – nyolc versből álló szakaszt (vö. RB. 18: 2–3). A másik (a ferencesek, a domonkosok, a premonstreiek, a pálosok, illetve az egyházmegyes papság által követett) gyakorlat szerint a 118. zsoltár két-két szakaszát összevonták, azaz a zsoltár 16 versből álló egységeit építették be a zsolozsmába (SZABÓ 1966: 147; egyben erre a liturgikus gyakorlatra jellemző a vigíliák zsoltárainak fentebb jelzett elrendezése is). A zsoltárszöveg Apor-kódexbeli tagolása ezen utóbbi gyakorlatnak felel meg, azzal a kiegészítéssel, hogy a két-két szakaszból álló egységek folyamatos zsoltárszámzással lettek ellátva. Ez az oka a zsoltárszámok tízzel való megnövekedésének.

A zsoltároskönyv forrásai

A kereszténység korai időszakában a Zsoltárok könyvének számos, a Biblia más könyveinél több latin fordítása keletkezett. (E bibliai könyv kitüntetett szerepe liturgikus használatára vezethető vissza.) E korai fordítások többsége – így az ólatin *Psalterium Vetus* (Vetus Latina), a *Psalterium Ambrosianum* vagy a *Psalterium Mozarabicum* is – a Septuaginta görög szövegéből készült. A Kr. u. 150 k.-ról származó *Psalterium Vetus* a 4. század végére erősen romlott szövegét Szent Jeromos javította ugyancsak a Septuaginta görög szövege alapján. (E javított változatot szokás hagyományosan a *Psalterium Romanum*-nak tartani, más vélekedés szerint a *Psalterium Romanum* nem más, mint maga a *Psalterium Vetus*, vö. BiblLex. *Zsoltárok könyve*.) Jeromos e szöveget később a Septuaginta zsoltárainak Órigenész által javított (a Hexapla-ban közölt) változata alapján revideálta, ez a változat a *Psalterium Gallicanum*. Végül bibliafordításától (Vulgata) nem függetlenül héber nyelvből is lefordította a Zsoltárok könyvét (*Psalterium iuxta Hebraicum* vagy *Psalterium Hieronymianum*).

A *Psalterium Romanum* és a *Psalterium Gallicanum* egyaránt használatos volt a latin nyelvű keresztény liturgiában. Az Apor-kódex által megőrzött fordítás a

Psalterium Gallicanum szöveghagyományán alapszik. Egyetlen kiragadott példa: a 77. zsoltár 2. verse az Apor kódexben így olvasható: „Meg nitom en zamat pe[lda] bezedekben : bezellek *zerzeseket kezdettolfoguan*” (75/23–24). A *Psalterium Gallicanum* szövegváltozatának részlete: „propositiones ab initio”, míg a *Psalterium Romanum*-ban „propositiones ab initio saeculi”, a *Psalterium iuxta Hebraicum*-ban pedig „aenigmata antiqua” áll (TIMÁR 1936: 63).

Az Apor-kódex zsoltárfordításaiban egyetlen helyen érvényesül a *Psalterium Romanum* szövegváltozata a *Psalterium Gallicanum* szöveghagyományával szemben. A 94. zsoltár 4. versében az „es hegeknek magassagit *o nezi*” részlet a *Psalterium Romanum*-ból való: „et altitudines montium *ipse conspicit*”, a *Psalterium Gallicanum* változatával szemben: „et altitudines montium *ipsius sunt*” (SZABÓ 1956: 205, vö. 204). E szövegváltozat felbukkanásának ugyancsak a liturgiával való összefüggés a magyarázata. A 94. zsoltárt ugyanis invitoriumként, az „imádságra hívás” zsoltáraként a legutóbbi időkig (a *Psalterium Gallicanum*-ot alapul vevő liturgiákban is) a *Psalterium Romanum* szövegváltozata szerint volt szokás imádkozni (HORVÁTH KONSTANTIN 1935: 31). A *Psalterium Gallicanum* szövegét átültető fordító minden bizonnyal megpróbálta magát függetleníteni a napon-ta imádkozott szövegváltozattól, ezen az egy helyen azonban erősebbnek bizonyult az áthallás.

1566-ban a római egyház megszüntette a *Psalterium Romanum* használatát. Ezzel is összefüggésben az 1590-ben megjelent, majd visszavonása után javítva 1592-ben újra kiadott hivatalos latin Biblia, a *Vulgata Sixtina* (1604-től *Vulgata Sixtino-Clementina*) részévé a *Psalterium Gallicanum* vált (tehát a többi ószövetségi könyvvel szemben nem a héberből fordított jeromoszi szövegváltozat!). Mivel az Apor-kódex zsoltároskönyvének latin forrása is a *Psalterium Gallicanum* szöveghagyományában keresendő, alkalmasnak látszott, hogy jelen kiadásunkban a töredéklapokhoz (szövegmorzsáinak azonosítása céljából) a *Vulgata* megfelelő zsoltársorait illesszük. S bár nyilvánvaló, hogy e 16. század végi, többszörösen revideált bibliaszöveg nem lehetett az Apor-kódexben ránk hagyományozódott zsoltároskönyv fordításának közvetlen latin forrása, mégis ez a szövegváltozat áll a legközelebb a fordítás immár nemigen rekonstruálható eredeti forráskéziratához.

Az Apor-kódex fordításszövegének eltérése a *Vulgata* részévé vált *Psalterium Gallicanum* szövegváltozatától egyfelől e latin szövegnek *Vulgata*-kiadásával összefüggő javítására vezethető vissza. Számos további eltérés – a már említett liturgikus áthalláson túl – egykori fordítói félreértéseket feltételez (részletes áttekintését lásd: HADROVICS 1994: 81–86), illetve a többszörös másolásból eredő szövegromlásnak is betudható (i. m. 75, 76). Az eltérések okainak számbavétele során feltétlenül megemlítendő, hogy Hadrovics László a Müncheni kódex evangéliumfordításainak feltárt cseh és német párhuzamaihoz hasonlóan (vö. i. m. 17–73; erről részben másként: FORGÁCS 1997) az Apor-kódex zsoltárfordítására vonatkozóan is feltételezi a német és cseh kapcsolatokat (HADROVICS 1994: 86–95).

Az Apor-kódex esetében azonban a szövegszerű egyezéseket nem feltétlenül cseh és német fordítások közvetlen használatára, illetve az e területeken elterjedt latin kéziratok ismeretére vezeti vissza, a kapcsolat szerinté másként is elképzelhető: „egyes német és cseh kifejezések feltűnő egyezése a magyarral legalábbis annyit jelent, hogy a magyar klerikusok ebben a környezetben készültek fel fordítói munkájukra” (HADROVICS 1994: 95).

A zsolttároskönyv fordítása

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy az Apor-kódex szövege (akár többszörös) másolás eredményeként jött létre, így a rendelkezésünkre álló szöveg lejegyzői (a kódex első és második keze) nem azonosak a szöveg fordítójával (lásd még „A kódex scriptorai és helyesírásuk” című fejezetet).

Az Apor-kódex zsolttárainak fordítására igen jellemző, hogy erőteljesen függ a latin forrásszövegtől. E függés az alábbiakban ragadható meg:

1. A magyar fordítás grammatikai szerkesztése (olykor az értelem rovására is) követi a latin forrásszöveget. Csupán néhány példát említünk: „Fortitudinem meam *ad te custodiam*” ~ „En erősségemet *te hoziad* őrizem” (46/7–8); „*exaltavi sub lingua mea*” ~ „vigattam en nélvem *alat*” (55/15–16; az *exaltavi* helyett *exsultavi*-t olvasva); „*unguentum in capite*” (‘a kenet a fejen’) ~ „a kenét *főben*” (145/18–19); „*Psallite ... in cithara*” (végső soron hebraizmus: ‘lanttal’) ~ „enekletek ... *hegedőben*” (164/25) stb. (További példák: BOROS 1903: 46–47.)

2. A fordító általában lexikai tekintetben is ragaszkodik a pontos megfeleltetéshez. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy (a Bécsi és a Müncheneri kódex bibliafordításához hasonlóan) ugyanazon latin szót igyekszik következetesen ugyanazzal a magyar megfelelővel visszaadni (lásd például: H. BOTTYÁNFY 1973b: 53; illetve az alábbi megfeleltetéseket is). A lexikai természetű szövegkövetés további jellemzői: **A)** Az idegen szószerkezetet a közismertebb megfelelő helyett pontos tükörfordítással adja vissza. Ennek olykor stilisztikai értéke is lehet, hiszen a kifejezés a latin forrásszövegben is állhatna egyszerűbben: *volucres pennatae* ~ *tollas repesők* (163/18; a *repesők* fordításra vö. még: AporK. 109/3–4; hasonlóképpen: BécsiK., lásd: KÁROLY szerk. 1965: 100; MünchK., lásd: NYÍRI szerk. 1993: 298). Máskor a teljes tükörfordítás stilisztikai érték nélküli, körülményesen egészíthető ki bővítménnyel és nehézkes (vö. RAJSLI 1988: 467): *benedicite Domino* ~ *iol mongatok vrnak* (145/24–25, vö. 106/11, 13, 107/25, 108/2–3, 4–5, 7, 8, 120/25, 146/3, 147/15, 16, 17, 18. stb; hasonlóképpen: MünchK. 56rb, 61ra). Ha azonban túl bonyolulttá válna a határozós szerkezet, a fordító bátrabban magyarít: „*benedicentur in ipso*” ~ „*meg aldatnak* ő benne” (67/18–19). **B)** Előnyben részesíti a latin jövevényszavakat. Lásd például: *vigiliakat* (74/12). Liturgikus szakszóként (a zsolttárok élén) a magyarosabb megfelelőt találjuk: *vígázat* (59/23, továbbá: 100/21, 125/1; e feliratok azonban nem feltétlenül a fordítótól származnak). **C)** Más lehetséges megfelelőekkel szemben szintén a latin eredetű (-us/-um >) -os/-om végű jövevényszav-

vakat részesíti előnyben: *fundamentom* (*Offfundamentomi*, 84/8; hasonlóképpen a MünchK. adatai, lásd NYÍRI szerk. 1993: 116); *testamentom* (pl. „*q testamentomarol*”, 126/4; ugyanígy a BécsiK. és a MünchK. előfordulásai: KÁROLY szerk. 1965: 113; NYÍRI szerk. 1993: 334); *pagimentom* (*pagimentōhoz*, 129/11–12); *grados* („*Gradosoknak eneke*”, 142/16–17, 143/8, 21–22, 144/5, 145/16, 23–24; archaizmusnak tűnik, vö. BécsiK. 267: *gradilokat*; ezzel szemben: JókK. 64: *gradofazerent*). Az Apor-kódexben legtöbbször előforduló, ide tartozó jövevényszó a *psalmos*. Számos adata közül lásd például: „Dauidnak *psalmosa* / nepnek zaua” (51/20–21) stb. A zsoltárszámok mellett azonban – amennyiben nem rövidítéssel szerepel – rendre latinos formában találjuk, lásd: „*psalmus* · C · x” (125/20) stb. (vö. „A kódex scriptorai és helyesírásuk” című fejezetet). A kettő együttes előfordulására is akad példa: „dauidnak *psalmosa*: *psalmus* · C · ix” (125/1–2). (Mind a Bécsi, mind a Müncheneri kódexben csupán a „magyaros” *psalmos* alakot találjuk, vö. KÁROLY szerk. 1965: 98; NYÍRI szerk. 1993: 292.) Megjegyzendő azonban, hogy a fordító mind a latin *psalmus*-t, mind a magyar *psalmos*-t csupán műfajjelölő megnevezésként használja. A kódex zsoltárszövegeiben ugyanis a latin *psalmus*-t már *ének*-ként fordítja: „*psalimum dicam*” ~ „*eneket mondok*” (44/4), „*bonus est psalmus*” ~ „*io az enek*” (161/15), s ehhez hasonlóan ’énekelni’ jelentéssel adja vissza a *psallo* igét is: „*in me psallebant*” ~ *ellenem enekelnekvala*” (61/4), *psallant ei* ~ *enekletek q neki* (164/8) stb.⁹ A fordítás következetességére jellemző, hogy a *psallo* ige magyar *ének* megfelelőjéhez akkor is ragaszkodik, amikor az szinonimája mellett áll: „*cantate ei et psallite ei*” ~ „*Eneketek neki es enekletek neki*” (111/3). A zsoltároskönyvben a magyar *zsoltár* szó is felbukkan, de csupán a szócsaládba tartozó hangszer nevéként: „*exsurge psalterium et cithara*” ~ „*kel fel soltar es hegedő*” (121/15, vö. 44/2); *in psalterio* ~ *soltarban* ’lanttal’ (164/8, 25). **D**) Úgy tűnik, hogy e fordítói hagyomány tudatosan is „magyarít” latin szavakat (a *psalmos*, *fundamentom* stb. szavak mintájára) a szöveg nyíltabbá alakításával. A *himnos* (*ymnosiban*, 55/22) minden bizonnyal a *psalmos* mintáját követi. A *fundamentom*, *testamentom* mintájára pedig: *timpanom* (*tympanomban* ’[kézi]dobbal’, 164/7). Esetenként ortográfiai jelek árulkodnak a nem valódi jövevényszavak idegenszerűségéről. Efféle jel lehet a latinos írásmód: *sanctuariom* (*sanctuariomaba*, 69/5; ugyanígy a BécsiK. adatai: KÁROLY szerk. 1965: 101), vagy a latinos rövidítés alkalmazása: *prodigiom* („*prodigiomarol*” 111/9, „*prodigiomaet* [!]”, 112/20; másutt ellenben lefordítja: „*signa et prodigia*” ~ „*földi czudakat es meññ* [!] *ielensegeket*” (146/21–22). Ide vonható két anyagnév magyarítása is: „*super aurum et topazion*” (vö. középlatin *topazium* is) ~ „*arannak es thopasiomnak felette*” (137/14–15); illetve „*Mittit crystallum suam*” (*crystallum* itt: ’jég’) ~ „*Ki erezti q kristalomat*” (162/19). **E**) A fordító a szövegben alig értelmezhető zsoltárfeliratokat is igyekszik

⁹ Az első kéz által lejegyzett szöveg fennmaradt töredékeiben azonban *psallite* ~ *kyntornalja-tiok* (30/4), illetve *[kynto]rnalyatok* (30/5).

pontosan fordítani: *Intellectus Asaph ~ Asaphnak ertelme* (70/3–4), *Intellectus David ~ Daidnak ertelme* (155/6).¹⁰ **F** A (tökéletesen meg nem értett) szöveghez való ragaszkodás sajátos esete a félrefordítás: „*scopebam spiritum meum*” ~ „*megsepre*m vala en lelkemet” (74/17–18), e helyett: ‘(meg)vizsgáltam lelkemet’ (ti. lat. *scōpo* ‘megvizsgál’, *scōpo* ‘söpör’). Ez olykor értelmezhetetlen szöveget eredményez: „*oves pascuae eius*” ~ „*ϕeledelenek iohi*” (102/23), e helyett: ‘legelőjének’ (ti. lat. *pascua* ‘legelő’, a fordítót megzavarhatta a *pascor* ‘táplálkozik’ jelentése). (További példák: BOROS 1903: 42–43.)

3. A fordító (s nyomában a másoló) esetenként meghagyja a latin kifejezést, ennek több oka is lehet. **A** Olykor csupán figyelmetlenségből: *et* (164/5). **B** Számos példa utal arra, hogy a fordító esetleg nem érti, ezért őrizi meg az eredeti (ritkában előforduló) latin szót a magyar szövegben: *ramnum* (‘egyfajta cserje’) ~ *ramnust* (45/3); *in eremo* (‘a pusztában’) ~ *ermonban* (77/3), talán a *Hermon* tulajdonnevet látta benne; „*herodii domus*” (*herodius*: ‘kócsagféle madár’) ~ „*Erodiusnak háza*” (109/14–15); „*a solis ortu et occasu, ab aquilone et mari*” (‘napkeletről és napnyugatról, északról és a tengertől [ti. délről]’) ~ „Nap kelettol es napugattol : *aquillonttol* es *tengertol*” (118/7–9); „*qui cogitaverunt supplantare gressus meos*” (*supplantare*: ‘elgáncsolni’) ~ „Kik gondoltak meg *subplantalni* en vepesimet” (153/5–6), esetleg a *planto* ‘ültet’ igét vélte benne felismerni, ennek magyar *plántál* megfelelője kínálhatta a mintát; „*non est ruina maceriae*” (*maceria*: ‘kerítés, palánk’) ~ „Nincz romlat *ϕ maceriaiokban*” (158/22–23). **C** Egy esetben felmerül, hogy a meg nem értett szó talán romlott latin forrásszövegre vezethető vissza: *adipe* (‘hájjal’) ~ *adespes* (51/7), *ex adipe* ~ *adesdbol* (68/12).

Mindezen jellemzőkkel együtt az Apor-kódex fordítása mégsem nehézkes, meglehetősen gördülékeny, továbbá választékos és emelkedett nyelvhasználatot tükröz.

A zsoltároskönyv szövegkapcsolatai

A zsoltárfordításokat tartalmazó kódexeink között (lásd a „Párhuzamos helyek más magyar kódexekben” című táblázatot) számos ponton figyelhető meg igen erős kapcsolat. Az Apor-kódex zsoltároskönyve közülük legszorosabban a Döbrentei-kódexszel mutat rokonságot (lásd MÉSZÖLY 1914. és 1915. is). Számos pontos szöveggyezés mellett (ezekre lásd pl. TIMÁR 1936) – kiragadott, de annál beszédesebb példaként – érdemes megfigyelni, hogy az ún. huszita korpusz szóhasználatára jellemző *szellet* kifejezés a Döbrentei-kódexbe is átszivárgott: „*Te zelletettol* hova meńnek” (DöbrK. 216).

¹⁰ Valójában *intellectus* (gen.) *carmen* vagy *psalmus* ‘az értelem éneke/zsoltára’, a maszoréta szövegben *maskil* ‘tanító költemény’ (vö. HORVÁTH KONSTANTIN 1935: 75; SZABÓ MÁRIA 2013: 299–300), tehát a vonatkozó zsoltárfeliratok jelentése: ‘Asaph/Dávid tanító költeménye’.

Első fennmaradt magyar zsoltárfordításunknak csupán kétharmadáról állíthatjuk biztosan, hogy az ún. Huszita biblia korpuszának része.¹¹ Az Apor-kódex első keze ugyanis, mely feltehetően a zsoltároskönyv 1–49. zsoltárát és az 50. zsoltár első felét jegyezte le (ez a kódex csonkulása miatt csak a 30. zsoltártól mondható egyértelműen), minden jel szerint más forrásból dolgozott, mint a munkáját az 50. zsoltár közepétől (AporK. 37) folytató második kéz. Erre utal a két rész helyesírásának nagyfokú különbsége (lásd „A kódex scriptorai és helyesírásuk” című fejezetet), illetve a két szövegcsoport eltérő fordítói hagyományhoz való kapcsolódása, melynek jele például a latin *gentes* következetesen eltérő fordítása, amint erre H. Bottyánfy Éva kutatásai rávilágítottak (lásd „A töredéklapok sajátos kérdései” című fejezetet), vagy a latin *psallo* igének a két kéz szövegeiben szintén különböző megfelelői (lásd feljebb, illetve a 9. jegyzetet).¹²

A három (ún. huszita) kódex¹³ bibliafordításainak az összetartozását (a három kódex azonos fordítói eljárásain túl, melyek közül néhányra az előző, „A zsoltároskönyv fordítása” című fejezetben utaltunk) szövegszerűen is igazolni lehet. A Bécsi kódex lapjain ugyanis elszórtan találhatók zsoltártöredékek, részint a prologusokban, részint magukban a bibliai szövegekben. Ezek között számos teljes egyezést találunk az Apor-kódex vonatkozó szövegrészleteivel, de a nem teljes egyezések sem mutatnak releváns különbségeket (l. TIMÁR 1936: 61–62). Hasonló egyezések a Müncheni kódexszel kapcsolatban is megfigyelhetők, hiszen az evangéliumokban is előfordulnak zsoltáridézetek. Ezek egy része szintén megegyezik az Apor-kódex megfelelő részleteivel, itt azonban néhány esetben jelentősebb eltérés is előfordul (l. TIMÁR 1936: 62–65). Korábban BOROS ALÁN hívta fel a figyelmet közvetlenül a Bécsi és a Müncheni kódex zsoltárcitátumainak egyezésére (1903: 39). Ezen egyezések meglelte egyáltalán nem szükségszerű, hiszen egy másik bibliai könyv fordítása esetén nem biztos, hogy a fordítóban tudatosul az intertextuális szövegazonosság, sőt az sem szükségszerű, hogy egyazon fordító munkájának tekintsük a teljes korpuszt (vö. SZILY 1911, BERRÁR 1953: 399, KÁROLY 1956: 209, 221, RÁCZ 1961: 438, FORGÁCS 1987 stb.). Kiemelt jelentőséggel bírhat tehát a párhuzamos szöveghelyek többségének meglepő azonossága, mely a három kódex összetartozásán túl esetleg egy markáns fordítói hagyományra is utalhat.

¹¹ E szövegcsoportokhoz tartoznak a második kéz által lejegyzett evangéliumi kanticumok is, ezekről e fejezet következő, a „A zsoltároskönyvet kiegészítő liturgikus szövegek első sorozata” című részében szólunk.

¹² Nem tartoznak ehhez a bibliai fordításhagyományhoz a kódex harmadik keze által lejegyzett bibliai (őszövetségi és evangéliumi) kanticumok szövegei sem (lásd e fejezetnek „A zsoltároskönyvet kiegészítő liturgikus szövegek második sorozata” című részében).

¹³ Az Apor-kódexből tehát csupán a második kéz által lejegyzett bibliai szövegek tartoznak ide: az 50. zsoltár 16. versétől a zsoltároskönyv végéig (a zsoltároskönyvről szólva ezek állnak itteni vizsgálódásunk középpontjában), illetve a három evangéliumi kanticum.

A szövegek ilyen szoros kapcsolatát magyarázhatja továbbá az az elképzelés, miszerint a bibliai könyvek fordítása talán nem azok bibliai sorrendjében, hanem liturgikus használatukat tükröző (egyfajta „fontossági”) sorrendben történhetett. Ez esetben a fordítói munka nagy valószínűség szerint a zsoltároskönyvvel kezdődhetett (vö. GALOS 1926: 11). A már elkészült zsoltároskönyv szövege ekként forrásul szolgálhatott a további bibliai könyvek zsoltáridézeteinek fordításához, ami magyarázatot adhat az említett meglepő szövegazonosságra. Mindez egy (a liturgikus megfontolásokkal összefüggésben, de azokon esetleg túl is mutató) bibliafordítói koncepciót is sejtet, ami pedig a zsolozsmáskönyvnek az eredendően nem liturgikus, hanem bibliai könyvből történő fordítását is magyarázná. A zsolozsmáskönyv fordításának időbeli elsősége megvilágíthatja továbbá az Apor-kódex fordításának némely sajátosságát is: 1. a három kódex közül a legszorosabb a latin szövegkövetés (akár az értelem rovására is); 2. számos (ritkább) latin szó megőrzése (a latin szó ismerete vagy alkalmas magyar megfelelő feltalálása híján); 3. néhány (a két másik kódexben megőrzött szövegekétől eltérő) nyelvi archaizmus jelenléte.

Az Apor-kódex zsoltároskönyvének szövegkapcsolatairól szólva fel kell vetnünk azt a (hosszú tudománytörténeti előzményekre visszamenő) kérdést, hogy – a helyesírási sajátosságokon túlmutatva – szellemiségében is „Huszita-e a Huszita Biblia?” (vö. SZABÓ 1989), azaz: a huszitizmus (vallási tanításainak) hatása tükröződik-e a bibliafordítás szövegében? A megnyugtatóan mindmáig nem tisztázott kérdés részletesebb kifejtése messze túlmutatna e bevezető fejezet keretein. Legutóbb Korompay Klára foglalta össze a szerteágazó kérdéskör tudománytörténetét és tette mérlegre kritikailag – a vonatkozó legújabb szakirodalomra is támaszkodva – SZABÓ FLÓRIS (1989) ellenérveit (KOROMPAY megj. e.).

A zsoltároskönyvet kiegészítő liturgikus szövegek első sorozata (165–176)

A zsoltároskönyvet a kódex második keze további liturgikus szövegek magyar fordításának lejegyzésével folytatta, melyek a zsolozsma általános részének elemei közül kerültek ki: a vásár-, illetve ünnepnapok liturgiájának két állandó szövege (*Quicumque, Te Deum*), valamint a naponta ismétlődő evangéliumi kantumok (*Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis*). A két, ünnepeken használt liturgikus szöveg közé ékelődik – szövegközlés nélkül, csupán a bibliai helyek jelzésével – a zsoltárok heti rendjébe illeszkedő ószövetségi kantumok felsorolása. A zsoltároskönyvhöz csatolt liturgikus szövegek e kéz által lejegyzett sorát hat himnusz (öt időszaki és egy Mária-himnusz) magyar fordítása zárja.

Symbolum „Quicumque” (165–166)

A zsoltárok utáni első szöveg a Szent Atanáznak tulajdonított hitvallás (*Symbolum „Quicumque” pseudo-Athanasianum*) magyar fordítása. (Latin szövegének kritikai kiadása: DS. 41–42 [75–76].) A kódexben egy levél hiánya miatt a (liturgikus be-

osztás szerint 40 versből álló) hitvallás első 22 verse nem olvasható. A hiányzó terjedelem – a 150. (a kódex számozása szerinti 160.) zsoltár utolsó három verse és a hitvallás hiányzó része – pontosan megfelel a két hiányzó laptükörnek, így valószínűsíthetjük, hogy a hitvallás egykor a zsoltároskönyv végéhez közvetlenül csatlakozott.

A szöveg két részre oszlik, első része a szentháromságtant (1–26), a második a megtestesülés és a megváltás keresztény tanítását (27–40) foglalja össze. Szerzőjének hagyományosan az arianizmus ellen küzdő Alexandriai Szent Atanázst szokás tartani, a hitvallás ezzel szemben nyugaton, feltehetően Dél-Galliában keletkezett az 5. században latin nyelven, görög szövegváltozatai latinról történt fordítások (DS. 40–41; l. még: RADÓ 1961. 1: 70).

Az Atanázsnak tulajdonított hitvallás a középkor folyamán került liturgikus használatba, a 9. századtól a vasárnapi Prima (a napnak a liturgikus időszámítás szerinti első órájában végzendő imaóra) része volt. A hitvallást az imaóra zsoltárai után ugyancsak zsoltárszerűen, antifónával énekelték. Ez a zsoltárszerű éneklés is indokoltta tehette, hogy egyfelől mint liturgikus szöveg a zsoltárokhoz csatlakozzék, másfelől hogy a kódexben a kantikumok közé számláltassék. (Minden bizonynyal az egyes számot kapta, mert a rá következő kanticum sorszáma: „Masodik”). Mindazonáltal az említett laphiány miatt nem tudjuk, hogy a hitvallást, a kantikumokat és a *Te Deum*-ot is összefogó számozás (lásd: 166/18–23) milyen közös (műfaji) fogalom alá sorolhatta e szövegeket.

A hitvallás magyar nyelvű párhuzamait a Döbrentei- (56–59) és a Kulcsár-kódexben találjuk (53–57). A Döbrentei-kódex beosztása a liturgikus rendet követi, ezért a szöveg a vasárnapi Prima zsoltáraihoz csatlakozik. A Kulcsár-kódex zsoltárai numerikus sorban következnek, ezért ebben a hitvallás – az Apor-kódexhez hasonlóan – a zsoltárok sorozata után kapott helyet.

Az Apor-kódexbeli változat és a Döbrentei-kódex szövege között szoros kapcsolatot feltételezhetünk. Úgy véljük, hogy a Döbrentei-kódex hitvallása az Apor-kódex szövege által képviselt szöveghagyományhoz tartozik. Erre a következő jellemzők utalhatnak: 1. Az Apor-kódex hitvallásának figyelemre méltó többes számú egyeztetése („nem három *aták* ... nem három *fiak* ... nem három *zent lelkek* ... három *zemelek*”: 165/1–5) következtlenül áll a Döbrentei-kódexben („nem három *att'a* ... nem három *fiak* ... nem három *zent lilek* ... Harom *zemel*”: 57–58). 2. Noha az Apor-kódex erőteljesen labializáló nyelvváltozatával (*hút, mv, kvsebb, mvuelketek* stb.) szemben a Döbrentei-kódex szövegváltozata illabiális (*idvezolni, ziletet, zikség* stb.), és egyben az *i*-zés jegyeit mutatja (*mirhetlen, lilek, itilni* stb.), szövege mögött valójában egy labiális sajátosságokat mutató előzmény sejlik fel (vö. pl. *hvt* [ezzel szemben *hit* is], *kvsebb* [ezzel szemben *kisseb* is]). 3. Szövegformálásuk olykor igen közel áll egymáshoz (pl. AporK. 165/18–20: „Tökelleles isten es tökelleles ember : okos lelekből es emberi testből állapot” ~ DöbrK. 58: „Tökelleles isten / tökelleles ember / Okos lilekből [!] es emberi testből állapot”).

A zsolozsma bibliai kantikumainak jegyzéke (166)

A bibliai Zsoltárok könyvén túl más ószövetségi és újszövetségi könyvekben is találunk a zsoltárokhoz hasonló költői alkotásokat. Mind az ószövetségi könyvekből, mind az evangéliumokból vett (jellemzően hálaadó) énekek, az ún. kantikumok a legkorábbi időktől részei a zsolozsma liturgiájának. Az ószövetségi énekek a reggeli dicséretben a zsoltárok között, azok heti rendjébe illeszkedve kaptak helyet. Az evangéliumokból vett kantikumok ugyanakkor különböző imaórák kiemelt helyein naponta változatlanul szólnak meg: a reggeli dicséretben (Laudes) Zakariás hálaéneke (*Benedictus*), az esti dicséretben (Vesperae) Mária hálaéneke (*Magnificat*), illetőleg a befejező imaórában (Completerium) Simeon hálaéneke (*Nunc dimittis*).

Az Apor-kódex második keze – csupán bibliai helyük jelzésével – sorra veszi az egyes napokon a reggeli dicséretben mondandó kantikumokat. A korábbi vélekedés szerint „a kódex csak utal (...) ezekre a canticákra és nem fordítja őket, mert nem voltak kéznél” (GÁBRIEL 1934: 10). A liturgiában a latin szertartáskönyveket használták, amelyek nyilvánvalóan tartalmazták a latin kantikumszövegeket. Nehezen képzelhető el tehát, hogy a latin forrásszövegek „nem voltak kéznél”. Másfelől nem valószínű, hogy a latin liturgikus könyvek árnyékában bármiféle szükség lehetett volna egy ilyen – a magyar fordításszövegek között feltüntetett – lajstromra, ha nem abból a megfontolásból került ide, hogy a másoló (NB. nem fordító [l. i. h.]) a kézirat használatját a rendelkezésre álló magyar nyelvű bibliai könyvekhez utalja.

A liturgikus hétnek megfelelően a vasárnapi liturgiával lenne szokás a sort kezdeni: ekként teszi majd a kódex harmadik keze, illetve hasonlóképpen találjuk az ószövetségi kantikumok sorozatát a Döbrentei-kódexben is (bár ez utóbbi helyen a vasárnapi és hétfői kantikumok közé további szövegek kerültek). Az előttünk álló felsorolás a hétfői kantikummal kezdődik (számozása szerint a második, az Atanáz-féle hitvallás után) és a vasárnapival fejeződik be (ez számozása szerint a nyolcadik).

A hét kantikum a kódexben lejegyzett sorrendben és számozással:

2. (hétfő) *Confitebor*: Iz 12. [1–6]
3. (kedd) *Ego dixi*: Iz 38. [10–20]
4. (szerda) *Exultavit*: 1Sám (a kódexben „i Reg”: a „Királyok első könyve”) 2. [1–10]
5. (csütörtök) *Cantemus Domino*: Kiv 15. [1–19]
6. (péntek) *Domine audivi*: Hab 3. [2–19]
7. (szombat) *Audite caeli*: MTörv 32. [1–43]
8. (vasárnap) *Benedicite*: Dán 3. [57–88 és 56]

Az ószövetségi kantikumok csupán bibliai locusokkal jelzett felsorolása különösképpen is figyelemre méltó. Az Apor-kódex második keze ugyanis feltehetően számol azzal, hogy az általa összeállított szövegek használói rendelkeznek egy magyar nyelvű bibliafordítással, melyből a jelzett kantikumok visszakерeshetők. (Párhuz-

zamként lásd – korábban már említettük – a Jordánszky-kódexben az ószövetségi kantikumok megfelelő helyre illesztett latin kezdősorait, melyek minden bizonnyal a liturgikus szövegek fordításának a folyamatos bibliaszövegben való könnyebb visszakereshetőségét szolgálták.)

A felsorolás kilencediknek jelzett tagja kissé rejtélyes: „Kilenle-[dik Luce v”. A Lukács-evangélium 5. fejezetében ugyanis nem található zsoldárszerű kantikum, másfelől a kantikumok sorozatából immár nem hiányzik más, mint a három evangéliumi hálaének. Nem elképzelhetetlen, hogy ezek felsorolásának kellene itt következnie (a három ének Lukács evangéliumának első két fejezetében található). Ez esetben tévesztés nyomán kerülhetett a három kantikum (külön jelzés nélkül) egy sorszám alá, illetve ugyancsak tollhiba lehet az 5. fejezet feltüntetése. Mindazonáltal egy lappal később immár számozás nélkül megtaláljuk mindhárom evangéliumi kantikum teljes szövegét.

***Te Deum* (166–168)**

A felsorolásban a tizedikként jelzett szöveget, a Szent Ambrusnak és Szent Ágostonnak tulajdonított dicsőítő ima fordítását – a jegyzék után saját címmel – a kódexben teljes szövegével olvashatjuk.

A *Te Deum* („Doxologia maxima”) a legrégebbi nem bibliai eredetű egyházi szövegek egyike. Első része az Atyaistent, a második Krisztust dicséri (ez a rész lényegileg egy rövid krisztológiai hitvallás), harmadik szakasza pedig az egyház könyörgése (VANYÓ 1980: 843). RADÓ szerint a három rész három különböző korokban létrejött költői alkotás lehet (1961. 1: 66). Formailag igen közel áll a zsoldárokhöz és a bibliai kantikumokhoz, ritmusát a gondolatritmus adja (a zsoldárokkal való kapcsolatára l. VANYÓ 1980: 844–846).

A hagyomány szerint Szent Ambrus és Szent Ágoston együttesen költötték, amikor Milánó püspöke megkeresztelte Ágostont. A *Te Deum* keletkezésének legendás történetét az Érdy-kódexben is olvashatjuk (520; vö. még: VARGHA 1913: 4). Utóbb (ír kéziratok alapján) az egykori Remesiana (ma Bela Palanka, Szerbia) püspökének, Nicetasnak (†413) volt szokás a szerzőséget (vagy legalábbis a kompilációt) tulajdonítani (vö. RADÓ 1961. 1: 66). Feltehetően a *Te Deum* sokkal korábbi eredetű az említett szerzők idejénél, legvalószínűbb keletkezési helye pedig Észak-Afrika (KÄHLER 1958: 130; VANYÓ 1980: 769, 843).

A doxológia fordítása néhány apró eltéréstől eltekintve (lásd: VARGHA 1913: 6) követi a latin forrásszöveget. Egy vers azonban (a liturgikus számozás szerint a 26.) – talán másolási hiba folytán – kimaradt a szövegből: „Dignare, Domine, die isto sine peccato nos custodire” (‘Méltóztass, Uram, e napon minket a bűntől megőrizni’). A sornak az Apoc-kódex 168. lapján az 5. sor végén és a 6. sor elején olvasható szövegrészek között lenne a helye.

A *Te Deum*-nak számos párhuzamos szöveghelye található kódexeinkben. Magában az Apoc-kódexben is megtaláljuk még egyszer (178–180) és ugyancsak két-

szer fordul elő a Festetics-kódexben (21–24, 241–245). Ezeken kívül tartalmazza még a Döbrentei- (233–234), a Keszthelyi (48–50), a Kulcsár- (50–52), a Gömöry- (51–53), valamint a Peer-kódex (292–307). Az Apor-kódex két szövegváltozata két eltérő szöveghagyományt képvisel. (A két szöveghagyományról részletesebben e fejezet „A zsoltároskönyvet kiegészítő liturgikus szövegek második sorozata” című részében szövelünk.)

A zsolozsma evangéliumi kantikumai (168–170)

A három evangéliumi kantikum nem az imaórák szokásos rendjében követi egymást. Jellemzőbb sorrendjük (lásd például a Döbrentei-kódexben): 1. a reggeli dicséret (Laudes) kantikuma: a *Benedictus* (Zakariás hálaéneke), 2. az esti dicséret (Vesperae) kantikuma: a *Magnificat* (Mária hálaéneke), 3. a befejező imaóra (Completerium) kantikuma: a *Nunc dimittis* (Simeon hálaéneke). Az Apor-kódex második keze bibliai előfordulásuk sorrendjében illeszti őket a kódexbe: *Magnificat* (Lk 1, 46–55), *Benedictus* (Lk 1, 68–79), *Nunc dimittis* (Lk 2, 29–32). E sorrend esetleg arra utalhat, hogy ezeknek a liturgikus szövegeknek a magyar fordításait a másoló valamely bibliafordításból veszi át. (Hasonlót állapítottunk meg korábban a zsoltárfordítások szövegének közvetlen forrására vonatkozóan is.)

A másoló kéz a szövegközléseket – melyeket talán eredetileg nem is kívánt a gyűjteményébe felvenni (vö. a korábbi jegyzék 9. számával) – a liturgiával össze-függő használatra szánta. Erre utal, hogy a *Magnificat* végéhez hozzátoldja a teljes „doxologia minor”-t (169/2–5: „Díőseg legyen aőának ... es őrokköl őrokkē”), illetve a *Nunc dimittis* kantikum végén (170, 14) is feltűnteti a dicsőítés kezdőszavait (a *Benedictus* végén ez elmarad, talán helyhiány miatt).

Az evangéliumi kantikumok számos további párhuzama ismeretes középkori kéziratok forrásainkban, mind a bibliafordításokban, mind a liturgikus kódexekben (lásd a „Párhuzamos helyek más magyar kódexekben” című táblázatot).

Az Apor-kódex második keze által lejegyzett kantikumok – az ún. Huszita biblia korpuszától függetlennek vélt – szövegei (mint általában a kódexnek a zsoltáros-könyvön kívüli részei) korábban nem kerültek a kutatói figyelem középpontjába, vö. HADROVICS (1994: 101): „Az Apor-kódex két olyan Magnificatot is tartalmaz, amelyek nem a Huszita bibliából valók”. HADROVICS megállapítását a *szellet : lélek* megfelelés vizsgálata kapcsán teszi, mely valóban különbséget mutat az Apor-kódex első (itt tárgyalt) *Magnificat*-ja és a Müncheneri kódex megfelelő szöveghelye között. Ha azonban tüzetesen összevetjük az Apor-kódex második keze által lejegyzett három evangéliumi kantikumot a Müncheneri kódex párhuzamos helyeivel, megállapíthatjuk, hogy az Apor-kódex keze a Müncheneri kódex szövegét (vagy annak forrásszövegét) **lényegében szóról szóra másolja** (a szövegek helyesírásán némiképp igazít). Vegyük sorra a releváns és nem releváns különbségeket a három kantikumban!

A *Magnificat* (Lk 1, 46–55) teljes szövegében mindössze két releváns különbséget figyelhetünk meg: MünchK. *en zēlletem* (55ra) ~ AporK. *en lellem* (168/12);

MünchK. *hiuan* (55ra) ~ AporK. *heiasagokba* (168/24). Ezenkívül szintén két nem releváns eltérés tapasztalható: MünchK. *felmağazta't'a* (55ra) ~ AporK. *felmagaztatta* (168/11); MünchK. *alazattoffagat* (55ra) ~ AporK. *alazatussagat* (168/14). Mindezekén túl a két szövegben minden szó (azonos szórendbe helyezve) pontosan megegyezik, a lejegyzés pedig olyan akkurátus, hogy még a szokásos másolási hibák közül sem fordul elő egy sem.

A *Benedictus* (Lk 1, 68–79) teljes szövegében egyetlen releváns különbség figyelhető meg: MünchK. *Vilağofeitani* (55va) ~ AporK. *Vilagozeh* (170/5). A nem releváns különbségek: MünchK. *voltac* (55ra) ~ AporK. *voltanak* (169/11); MünchK. *kèzdetit'ol fogua* (55rb) ~ AporK. *kezdetet'ol foguan* (169/11–12); MünchK. *mi* (55ra, 55va) ~ AporK. *mi* (169/12, 15, 17, 22); MünchK. *a'tancnac* (55va) ~ AporK. *atamknak* (169/17); MünchK. *adandool* (55va) ~ AporK. *adandouol* (169/18); MünchK. *èllènfeğoncn^c* (55va) ~ AporK. *ellenseginknek* (169/20) MünchK. *èlèue* (55va) ~ AporK. *elene* (169/24; betűtévésztes); MünchK. *q bünqcn^c* (55va/77) ~ AporK. *bünqnek* (170/1–2). Minden más szó (ugyanabban a szórendben) teljesen azonos, (további) másolási hibák nélkül.

A *Nunc dimittis* (Lk 2, 29–32) szövegében nincs egyetlen releváns különbség sem, összesen egy szórendi csere fordul elő: MünchK. *te zolgadat v2am* (56rb) ~ AporK. *vram te zolgadat* (170/8–9).

A két kódex ezen szövegeinek szoros összetartozásához nem fér kétség (vö. BOROS 1903: 38. is). Az igazítások és a hibatipológia alapján a másolás iránya is megállapítható: a három evangéliumi kanticumot az Apor-kódex második keze vagy közvetlenül a Münchener kódex evangéliumszövegéből (illetve annak egy másolatából), esetleg a két kódex közös előzményéből másolta. E három evangéliumi szövegrészlet Apor-kódexbeli felbukkanása az ún. Huszita biblia néven ismert szöveg-hagyománynak nem csupán a meglétét, de a liturgiával összefüggésben lévő használatát is igazolja. (Ha az Apor-kódex második keze az ószövetségi kanticumokat nem csupán bibliai locusukkal veszi fel, hanem szövegüket is bemásolja a kódexbe, nem kizárt, hogy a Dániel könyvéből vett vasárnapi és a Habakuk próféta könyvéből származó pénteki kanticumok esetében a Bécsi kódex szövegrészletei állnának előttünk.)

A zsolozsma himnuszai adventtől húsvétig (170–176)

A strofikus keresztény himnusz már az ókeresztény korban a zsolozsma részévé vált. A legalább Szent Ambrusig visszanyúló liturgikus hagyomány a keresztény líra kiemelkedő alkotásait korán a közösségi imádság alkotóelemeivé avatta. A zsolozsmában énekelt himnuszok gyűjteménye a 8. századtól kapott helyet önálló liturgikus könyvben (hymnarium). Mindazonáltal kezdettől fogva előfordult, és a breviárium típusú liturgikus könyvek formálódásával és elterjedésével egyre szokványosabbá vált, hogy a hymnariumot, illetve annak részletét függelékként csatolták a psalteriumhoz. Ez a szerkesztési elv érvényesül egyes liturgikus kódexeink-

ben is (Döbrentei-kódex, Keszthelyi kódex). Ennek legkorábbi anyanyelvű példáját az Apor-kódex második keze által összeállított gyűjteményben érhetjük tetten.

Az Apor-kódex összesen hét zsolozsmahimnuszt tartalmaz: hat kapcsolódik az adventtől húsvétig tartó liturgikus időszakokhoz (*De tempore*), melyeket egy – az időszaktól szintén nem független – Mária-himnusz követ.

A himnuszokra különösen is jellemző a szövegek variabilitása. Egyfelől már a latin költői szövegek szövegahagyományozása sem egységes. A kisebb eltéréseken (szövegváltozatokon) túlmenően strófák maradhatnak el, de akár új strófákkal is bővíthet egy-egy himnusz. A variabilitás a liturgikus alkalmazásban szokásos doxológiát, a (leggyakrabban a Szentháromságot) dicsőítő záró strófát különösen is érinti. (Számos himnusz nem tartalmaz doxológiát, ilyenkor esetleges, hogy a liturgikus használatban a költemény milyen dicsőítő strófával egészül ki. Esetenként eredetileg a himnuszhoz tartozó doxológia is helyettesíthető eltérő szöveggel, de azonos funkciójú strófával.) Másfelől anyanyelvű kódexeink összeállítói e szövegeket másolják talán a legkevésbé szolgai módon. Mivel eredendően nem kinyilatkoztatott szövegekről van szó, bátrabban javítják a vélt vagy valós hibákat, írják felül az elhomályosult jelentésű vagy stilisztikailag kevésbé szerencsésnek ítélt szavakat, formálják saját esztétikai ízlésüknek megfelelőbbé a szöveget (vö. HORVÁTH JÁNOS 1931: 142). Amire azonban a másolók többsége jellemzően a legkevésbé sem figyel, az a himnuszok versformája. (Figyelemre méltó kivételként kell megemlítenünk a Festetics-kódex egyes himnuszszövegeit, vö. HORVÁTH CYRILL 1921: 87.) Pedig számos anyanyelvű himnuszszövegen áttetszik a fordítás – egykor vélhetően pontos – versritmusa (vö. HORVÁTH JÁNOS 1931: 142). Az Apor-kódexből említve példát: A „Veni redemptor gentium” vagy az, „A solis ortus cardine” kezdetű himnuszok doxológiájában (AporK. 172/3–5, 173/1–3) szinte hallhatóan lüktet az ambrozián strófa ritmusa.

A himnuszok sorát az adventi időszak „Conditor alme siderum” kezdetű himnusza nyitja (170–171). A 7–9. században keletkezett himnusz szerzője ismeretlen. A költői mű közismertebb változata (a doxológiával együtt) hat versszakból áll (vö. AH. 2: 35. is), az Apor-kódexben azonban – amint a két párhuzamos szöveghelyen is (DöbrK. 235–236; KeszthK. 50–52) – a középkori szövegahagyománynak megfelelően hét versszakot találunk (AH. 51: 46). A többlet a negyedik versszak után következő „Occasum sol custodiens” kezdetű versszak. A himnusz Apor-kódexbeli szövegváltozata a Döbrentei-kódex szövegével mutat szoros rokonságot (a szövegszerű összevetésre lásd: HORVÁTH CYRILL 1921: 122–123).

A második himnusz (171–172) Szent Ambrus „Veni redemptor gentium” kezdetű karácsonyi himnusza (a mai liturgia advent utolsó hetére helyezte). Az eredeti Szent Ambrus-i himnusz első versszakát („Intende qui regis Israel”) már a középkori szövegváltozatok is elhagyták (l. pl. AH. 2: 36; vö. SZÖVÉRFY 1964: 53), így találjuk az Apor-kódexben is (a nyolcadik versszak a himnuszhoz utóbb illesztett doxológia). Párhuzamos helyei a Döbrentei- (236–237) és a Keszthelyi kódexben (53–54) találhatók.

E két himnusz előtt címfeliratként latin megfelelőjük kezdete áll, az utána következőknél e címfeliratok elmaradnak. A további himnuszok élén viszont a másolói iniciáléknak hagyott helyet, ezek beillesztése azonban utóbb nem történt meg.

A harmadik himnusz (172–173) Sedulius (5. század) „A solis ortus cardine” kezdetű karácsonyi abecedárius – versszakai az ábécé egymást követő betűivel kezdődnek – himnuszának elejéről való (AH. 50: 58–60; vö. SZÖVÉRFY 1964: 98–101). (Karácsony és karácsony oktavájának himnusza, néhány további versszaka pedig vízkeresztii himnuszként használatos: „Hostis Herodes impie”). Az Apor-kódexben – a karácsonyi liturgiának megfelelően – Sedulius himnusza első hét versszaka (A–G) magyar fordítását találjuk (eltérő hagyományra l. AH. 2: 36). A himnuszfordítást a kódexben – ugyancsak a liturgikus használatra utalva – doxológia zárja. Középkori kódexeink további három szövegváltozatot őriztek meg. A himnusz hét versszaka után a Keszthelyi kódexben (54–56) és a Festetics-kódexben (352–354) az Apor-kódexétől eltérő (általánosabb használatot mutató, vö. AH. 2: 36) doxológiát találunk, míg a Döbrentei-kódex (237–238) nem illeszt doxológiát a hét versszakból álló himnuszrészlet végére. E himnusz Apor-kódexbeli szövegváltozata a Keszthelyi kódexével mutat rokonságot. Különösen is figyelemre méltó a közel egyező – a Keszthelyi kódexben magyarázó értelmezéssel megtoldott – félrefordítás: AporK. 172/22: „ki miat *zúz* sem ehezik” ~ KeszthK. 55: „ky myath *w anya zyz maria* nem ehezeek”; vö. „Per quem nec *ales* esurit”, ti. ’szárnyas, madár’ (vö. HORVÁTH CYRILL 1921: 94–95). (Nem lehetetlen, hogy a fordító a latin *ales* ’madár’ szót az *alo* ’táplál, felnevel’ igéből próbálja értelmezni, és Krisztussal összefüggésben Máriára érti. Az Apor-kódex ezúttal metrikailag pontosan megőrzött himnuszsorába ez az értelmezés csupán egyszótagos szóként illeszthető be: *zúz*, míg a Keszthelyi kódexnek a versritmust háttérbe szorító másolója e szót elégtelennek érezhette, ezért magyarázva kibontotta: *w anya zyz maria*.)

Az Apor-kódex negyedik himnusza (173) a nagybőjti „Audi benigne Conditor” kezdetű. A 7. századi himnusz szerzőjének Nagy Szent Gergely pápát szokás tartani, ez azonban kétséges. Az ismert öt versszakos himnusz helyett (AH. 51: 53–54) az Apor-kódexben egy hat versszakos változat fordítását találjuk (a hatodik strófa a himnusz végéhez csatlakozik). Kérdés, hogy létezett-e egyáltalán ezen utolsó versszak latin eredetije (vö. RMKT. 2: 480), illetve kérdés, hogy e szakasz egyáltalán önálló versszak-e (a „fordításban”: állítmány nélkül). Inkább tűnik a doxológia egy alkalmi devocionális kiegészítésének. A himnusz harmadik versszakának harmadik sora (173/11–12: „de te ki mendenneket | esmerz”) esetleg egy kevésbé közkeletű latin szövegváltozatra megy vissza. E változat elterjedtségének jövőbeni feltérképezése adalék lehet a szövegek (esetleg maga a kódexrész) eredetének egyes kérdéseire. E himnusznak kódexeinkben nincsenek párhuzamos magyar szövegváltozatai.

A kódex ötödik himnusza (173–174) Venantius Fortunatus (6. század) „Vexilla regis prodeunt” kezdetű himnuszának fordítása, melyet a szent kereszt tiszteletére

írt. A himnusz a liturgiában a nagyhét – korábban a nagyböjt Siketvasárnaptól számított (vö. DöbrK. 240. is) utolsó két hete – zsoltosmájának része. (A himnusz keletkezéséről és liturgiátörténeti vonatkozásairól lásd HOLL 2000: 26–28.) Venantius Fortunatus himnusának eredeti latin szövegén – részben a liturgikus alkalmazás megfontolásai szerint – számos esetben változtattak. A „szövegigazításokon” túlmenően strófá(ka)t hagytak el, strófá(ka)t toldottak be a himnusz szövegébe (lásd például a himnusz egyazon sorozatban megjelent két kritikai kiadását: AH. 2: 45, 50: 74; vö. még: SZÖVÉRFY 1964: 135–137). Az Apor-kódexbe került magyar nyelvű himnusz közvetlen latin forrásszövegének feltárása – mely a kisebb különbségek ellenére azonos lehet a Döbrentei-kódex párhuzamos fordításával (240–241) – esetleg szintén szolgálhatja e szövegek eredetének pontosítását.

Az Apor-kódex hatodik himnusza (174–175) az 5–6. században keletkezett, ismeretlen szerző által írt, „Ad caenam Agni providi” kezdetű húsvéti himnusznak a fordítása, mely számos szövegváltozatban él (vö. AH. 2: 46, 27: 88, 51: 87). Az eredetileg hétversszakos himnuszt (AH. 51: 87) az Apor-kódexben doxológiával találjuk (vö. AH. 2: 46). Magyar nyelvű kódexeinkben e himnusznak nem találhatók párhuzamos szöveghelyei.

A kódex hetedik, utolsó himnusza (175–176) a 8–9. században keletkezett, Paulus Diaconusnak tulajdonított „Ave maris stella” kezdetű Mária-himnusz (AH. 51: 140) fordítása. E himnusz az advent–karácsonyi időszak Mária-himnusza, ugyanakkor pedig általában a nagyböjt idejére eső Annuntiatio (Urunk születésének hírüladása, Gyümölcsoltó Boldogasszony: március 25.) ünnepének himnusza. Ekként kétszeresen is kapcsolódik az előző himnuszok által kijelölt liturgikus időszakhoz. Témája az angyali üdvözet, Jézus születésének hírüladása. A második versszak Éva és Mária személyét ellentétes párhuzamba állító szójátékára („Ave” – „Eva”) az Apor-kódex fordítása csak távolról utal: „meg változtatuan ewanak neuet” (157/22). Egyebekben a latin szöveghez pontosan ragaszkodó, szövegkövető fordítás áll előttünk. Az Apor-kódexben lejegyzett himnusz három további párhuzamos szöveghellyel rendelkezik. Kettő a Festetics-kódexben (116–118, 195–197) – lényegében azonos fordításszövegek, egy elírás kivételével (196: „*Odgyad* bynefek kewteleet” ~ 117: „*Adgyad* bynefek kewtheleeth”) –, egy pedig a Czech-kódexben (151–153) található. A Czech-kódex szövege helyenként pontosan ragaszkodik a Festetics-kódex szövegváltozatához, másutt azt erőteljesen átfogalmazza. Ez az átfogalmazás imádsággá, pontosabban litániás fohásszá alakítja a himnuszt. Az Apor-kódexben olvasható himnuszfordítás több helyen is rokonságot mutat a Festetics-kódex szövegeivel. A különbségek tekintetében ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a „Festetics-féle változat csaknem kivétel nélkül ott tör új ösvényt, a hol az Apor szövege a verses formára alkalmatlan” (HORVÁTH CYRILL 1921: 87).

Az Apor-kódexben található hét himnusz, illetve fennmaradt párhuzamos szövegek között olykor felsejlenek bizonyos érintkezési pontok (lásd például a „*Conditor alme siderum*” vagy a „*Vexilla regis prodeunt*” kezdetű himnuszok szö-

vegét az Apor- és a Döbrentei-kódexben), több esetben azonban akár eltérő forrás-szöveg-változatot követő, önálló fordítói munka eredményeinek tűnnek. (E kérdés részleteinek feltárásához és megvilágításához kiváló segítséget nyújthat a középkori magyarországi latin nyelvű liturgikus költészet repertórium: RepHymn. 249–256.)

Fontos vizsgálati lehetőség továbbá a kódex himnuszszövegei, valamint az ún. huszita bibliafordítás közötti kapcsolat feltárása. Itt csupán két szembeötlő sajátosságra kívánjuk felhívni a figyelmet: **1.** A latin *spiritus* fordítására alkalmazott „huszita” *szellet* felbukkan a kódex himnuszfordításában is: AporK. 174/15–16: „menden zel-|letek di|lernek” („Collaudet omnis *spiritus*”). **2.** A feltehetően korábbi hagyományt továbbörökített szövegekben – a latin *sidus* és *stella* szavak fordításaként – jellemzően a magyar *húgy* megfelelőt találjuk, lásd például: KTSz. „[te]ngurucnec fe|nes hu[ga]”; JókK. 29: „Es tudna hugjoknak folyast: es fewueknek ereytt”; a himnuszokban: DöbrK. 237: „Hvgak Felseges zerzoie”; KeszthK. 50: „Hwgyaknak kegyes teremteye”; FestK. 116: „Idwez legy thengernek | hwgya”, 195: „Idwez leegy thengernek hwgya” (de a FestK. himnuszszövegét fohászokká alakító CzechK. 151: „tengory czyl-|lag”). Ezzel szemben az ún. huszita fordításhagyományban következetesen a *csillag* megfelelőt találjuk, lásd például: BécsiK. 105: „A: Lillagoc kèdeg attanac vilagot” (vö. KÁROLY szerk. 1965: 36; a kódexben nem fordul elő a *húgy*); MünchK. 8va: latoc o Lillagat napkèlèten” (vö. NYÍRI szerk. 1993: 62; a kódexben nem fordul elő a *húgy*); AporK. 161/19–20: meg „zamlall'a | Lillagoknak sokassagat” (stb.); ekként az Apor-kódex himnuszfordításában is: AporK. 170/15: „Czillagoknak zent zerzoje”, 175/18: „[V]duozleg tengernek Lillaga”. Az Apor-kódex harmadik keze által másolt szövegben azonban a fenti, az ún. huszita korpusztól eltérő fordítói hagyomány nyomára bukkanunk: „mennye|knek hwgy” 180/17). (Későbbi bibliafordításaink a *csillag* megfelelőt hozzák.)

Az Apor-kódex második keze a liturgikus szövegek e magyar nyelven lejegyzett gyűjteményét minden bizonnyal befejezettnek tekintette. Erre utal az összeállítás végére illesztett (az utolsó himnuszt berekesztő *Amen*-re következő) ünnepélyes záró fohász: „Oh felseges vr Isten segel mýnket amen” (176/11–12). Hogy összeállítását további liturgikus szövegekkel (pl. a miséhez kapcsolódó állandó szövegek, perikópák stb.) szándékában állt-e bővíteni (párhuzamként lásd: Döbrentei-kódex), nem tudjuk. Záró fohásza után egy tőle számos szempontból távoli fej és kéz gyarapítja a kódexbe másolt szövegek sorát.

A liturgikus szövegek második sorozata (176–188)

A kódex második keze által lezárt szövegegység lap közepén (176/12) ér véget. A kódex harmadik keze folytatólagosan (egy sor kihagyásával, melyre feltehetően a díszes, rubrummal megrajzolt kezdőbetű elhelyezése miatt volt szüksége) a következő szövegeket jegyezte le: az ünnepi mise állandó részeként énekelt nagy

doxológiát (*Gloria in excelsis Deo*), a három evangéliumi kantikumot, melyek sorát a *Nunc dimittis* elé iktatott *Te Deum*-mal szakította meg, végül az ószövetségi kantikumok szövegét másolta egybe (a vasárnapival kezdődően, a péntekivel bezárólag, az utolsó, a szombati elmaradt).

Minden szövegegyeség élén diszes, rubrummal írt kezdőbetű áll, ami esetünkben különösen is figyelemre méltó. A harmadik kéz ugyanis, miközben a maga által lejegyzett szövegek élén, illetve még a szövegtesteken belül is következetesen élt a rubrumozással (javításokra is alkalmazza, lásd „A kódex scriptorai és helyesírásuk” című fejezetben), nem érezte annak szükségét, hogy a korábbi másoló által az előző lapokon elhagyott, de nyilvánvalóan szembetűnő himnuszkezdeteket hasonló diszes rubrummal pótolja. Ez esetleg arra utalhat, hogy az előző kéz által másolt liturgikus szövegeket összességében kevesebb figyelemre méltatta. Hogy ez a kevesebb figyelem visszavezethető-e a korábbi kezek által lejegyzett szövegek irányában megnyilatkozó valamiféle értékítéletre, nehéz lenne eldönteni. Ami azonban mindenképpen szembetűnő, hogy négy szöveg (a három evangéliumi kantikum és a *Te Deum*) eltérő szövegváltozattal ismételten bekerült a kódexbe.

A harmadik kéz helyesírásában is eltér az előző kéztől: annak mellékjeles gyakorlatával szemben e szövegek betűkapcsolatos helyesírásúak (részletesen lásd „A kódex scriptorai és helyesírásuk” című fejezetet).

***Gloria in excelsis Deo* (176–177)**

A vasárnapi és ünnepi mise állandó része (doxologia maior). Tematikailag nem kapcsolódik sem az előző, sem az ugyanezen kéz által lejegyzett további liturgikus szövegekhez, melyek mind a zsolozsma alkotóelemei.

A *Gloria* egy bibliai eredetű (a Lk 2, 14-ben olvasható) dicséret zsoltárszerű továbbköltése. (A zsoltárszerű szerkezetre utal műfaji megnevezése is: *psalmus idioticus* ’közönséges [azaz nem a Bibliából származó] zsoltár’, vö. RADÓ 1961.1: 65, 298.) Esetleg zsoltáros szerkezete indokolhatja, hogy az Apoc-kódex szövegei közé került. Régiségét jelzi, hogy kezdősora („Gloria in excelsis Deo”) nem a Vulgatából származik (ott ekként áll: „Gloria in altissimis Deo”), a Vetus Latina szövegváltozatát örökölte tovább. A szöveg hosszú időn át (a 4. századtól kezdődően) formálódott, mai változata a 9. században rögzült.

A dicséretet keretszerűen fogja közre a bibliai hely (az angyalok dicsérete), illetve a záró doxológia („Quoniam tu solus sanctus ... Jesu Christe, cum Sancto Spiritu in gloria Dei Patris”). Maga a dicséret két részre tagolódik: az Atyaisten dicséretét („Laudamus te ... Deus Pater omnipotens”) Krisztus magasztalása követi („Domine Fili ... miserere nobis”).

A teljes szövegnek középkori magyar nyelvű párhuzama nem ismeretes. A doxológia élén álló bibliai vers sem a fennmaradt bibliafordítások (Müncheni kódex, Jordánszky-kódex) szövegváltozatával, sem a Döbrentei-kódex perikóparészletével (267) nem hozható kapcsolatba.

A zsolozsma evangéliumi kantikumai és a *Te Deum* (177–180)

A mise doxológiája után a harmadik kéz a zsolozsma evangéliumi kantikumait másolta a kódexbe. A kantikumok sorát azonban megszakítva a *Magnificat* és a *Benedictus* (ez esetben is a bibliai sorrend érvényesül) szövege után, a *Nunc dimittis* elé a *Te Deum* fordítását illeszti be. Ekként sem a bibliai, sem a liturgikus sorrend nem érvényesül következetesen. Esetleg arra gondolhatunk, hogy a *Te Deum* elől figyelmetlenségből maradhatott ki a harmadik evangéliumi ének, és azt a *Te Deum* szövege után pótolta.

E négy liturgikus szöveg már a kódex második kezének lejegyzésében is szerepelt. A harmadik kéz mégis szükségét látta ezeket (ismét) korpuszába illeszteni. Kódexeinkben több példát is találunk redundáns szövegekre, a Festetics-kódex például lényegében szó szerint ismétli meg egyes, korábban már lejegyzett szövegeit (l. pl. 32–36 és 255–259 vagy 44–47 és 268–272 stb.). Ám amíg a Festetics-kódex összeállítója anyagának elrendezése során feltehetően praktikus szempontokat tartott szem előtt (célja egy könnyen kezelhető imakönyv összeállítása volt), addig az Apor-kódex harmadik kezét más motivációk befolyásolhatták. Az evangéliumi kantikumok fordításának korábbi sorozata esetleg egy számára ismeretlen, de legalábbis szokatlan hagyományt képviselt (vö. pl. a *húgy* és a *csillag* fordításokról korábban mondtakkal), ekként nem kizárt, hogy liturgikus szövegei között szívesebben látta volna a számára ismertebb, szokásosabb – esetleg régebbi – magyar szövegváltozatokat (lásd pl. a *Magnificat* élen: 177/4: *Nagejtyja*, ezzel szemben: 168/11: *magaztatta*; vö. még a párhuzamos kódexhelyekkel, melyek közül a két hagyomány ütközése szempontjából különösen is figyelemre méltó a Cornides-kódexbeli hely, 51v: „<Na> Magaztagya”). (Mindez feltételezi egy efféle, feltehetően inkább a szóbeliségben élő liturgikus fordításhagyomány meglétét, vö. HAADER 2005: 168.)

A harmadik kéz által lejegyzett *Te Deum* legjobb szövegfordításaink egyike. A latin szöveghez hű, mégis magyaros, könnyed fordítás (VARGHA 1913: 6). Csupán egyetlen (a liturgikus számozás szerinti 17.) sorából maradt ki három szó, minden bizonnyal másolói figyelmetlenségből: „aperuisti *credentibus regna caelorum*” ~ „meg nyitad” (179/13).

A *Te Deum*-ot kódexeinkben kilencszer találjuk teljes szövegével lejegyezve (lásd a „Párhuzamos helyek más magyar kódexekben” című táblázatot). Korábban már említettük, hogy a *Te Deum* két Apor-kódexbeli szövegváltozata két eltérő szöveghagyományt képvisel. A két szöveghagyomány a 21. vers egyetlen szava (*numerari*) alapján kiválóan elkülöníthető. A vers latin megfelelője a következő: „[quos redemisti] Aeterna fac cum sanctis tuis in gloria *numerari*”, azaz: ’tedd, hogy [kiket megváltottál, azok] szentjeiddel együtt az örök dicsőségbe *számláltassanak*’. E sort így találjuk a harmadik kéz által másolt *Te Deum*-fordításban: „Erek Dychesegben *zamlaltassal* te zentiddel” (179/17–18). Ezt a szöveghagyományt képviseli a Döbrentei-kódex: „Te zentiddel *zamlaltassad* örök dicsőségbe” (233/19–20),

valamint ekként olvassuk a Peer-kódexben is: „Zentid közze qorok dychosegben mynketh zamlal” (301). Ezzel szemben többi *Te Deum*-fordításunk vonatkozó helye olyan végső latin szövegváltozatra megy vissza, amelyben a *numerari* helyett a *munerari* ’(meg)ajándékoz’ szó állhatott. Így találjuk az Apor-kódex második kezének *Te Deum*-ában: „Qorok dilosegben aiandokoztas mýnket te zentiddel” (167/24–25), a Keszthelyi-kódexben: *ayandokoztassad* (49), a Kulcsár-kódexben: *ayandokoztassad* (51), a Festetics-kódexben: *ayandekozthatny* (23), illetve *ayaandekozthatny* (244), végül a Gömöry-kódexben: *ayandokoz* (52). (Erről lásd még VARGHA 1913: 182–183.)

Ezt a kettős szöveghagyományt látszik támogatni a fordítóknak a *Te Deum* latin szövegében megőrzött héber *sabaoth* szóhoz való viszonyulása is. (*Sabaoth*: jelentése a hagyományos értelmezés szerint ’seregek’, lásd: BiblLex. *Szabaoth*.) Az első (feltehetően korábbi) szöveghagyomány a latinhoz hasonlóan nem fordítja, lásd az Apor-kódex harmadik kezének *Te Deum*-a: „wr ýsten sabohoth” (178/25–179/1). Ugyanezt találjuk a Döbrentei-kódexben is: *sabaoth* (233). A Peer-kódex kottával ellátott, közösségi éneklésre szánt szövegváltozata kikerüli a nehezen értelmezhető szót, helyén ezt olvassuk: „dychō keral” (294). A másik szöveghagyomány kódexei (egy kivétellel) a szokásos értelmezéssel, azonos módon fordítják: „seregeknek ystene” (KeszthK. 48; ugyanígy: KulcsK. 50; FestK. 21. és 241; GömK. 51). Az egyetlen kivétel az Apor-kódex második kezének *Te Deum* szövege, ebben szintén lefordíthatatlanul találjuk a héber *sabaoth* szót (167/7).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az Apor-kódex harmadik keze által lejegyzett négy redundáns szöveg határozottan más szöveghagyományt képvisel, mint a második kéznek az ún. huszita korpuszba tartozó szövegei. E szövegek legközvetlenebb kapcsolatban a Döbrentei-kódexszel állnak. A *Magnificat* és a *Benedictus* lényegi egyezést mutat a Döbrentei-kódex párhuzamos szövegeivel. A *Nunc dimittis* a Döbrentei-kódex evangéliumi perikópájával egyezik meg (DöbrK. 392, vö. 234). A *Te Deum* szöveghagyománya szintén a Döbrentei-kódexszel rokonítható. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a Döbrentei-kódex hasonlóképpen megszakítja az evangéliumi kantikumok sorát, és a *Te Deum*-ot ugyancsak a *Benedictus* és a *Nunc dimittis* közé illeszti. (Az egyetlen különbség e tekintetben, hogy a *Magnificat* a Döbrentei-kódexben érthetetlen okból a *Nunc dimittis* mögé kerül.)

Figyelemre méltó továbbá, hogy az Apor-kódex harmadik keze a második kéznek a zsoltárok és a himnuszok közé másolt liturgikus szövegei közül csak azt nem jegyzi le ismételten (ti. az Atanáz-féle hitvallást), mely a második kéz lejegyzésében is a Döbrentei-kódex által is képviselt hagyományba illeszkedik. A négy szöveg redundanciájának vélhető oka tehát az lehet, hogy a harmadik kéz e szövegek vonatkozásában is az általa előnyben részesített hagyományt kívánta viszontlátni az Apor-kódexben.

A zsolozsma ószövetségi kantikumai (180–188)

A második kéz az ószövetségi kantikumoknak csupán a bibliai helyeit tüntette fel. A harmadik kéz ezzel az eljárással szemben célszerűbbnek látta a szövegek egybemásolását. Az ószövetségi énekek ezúttal a szokásosabb rendben következnek, élükön a vasárnapi, Dániel próféta könyvéből vett kantikum áll.

Sorrendben:

(Vasárnap:) *Benedicite*, Dán 3, 57–88. és 56. (180–181)

(Hétfő:) *Confitebor*, Iz 12, 1–6. (181–182)

(Kedd:) *Ego dixi*, Iz 38, 10–20. (182–183)

(Szerda:) *Exultavit*, 1Sám 2, 1–10. (183–184)

(Csütörtök:) *Cantemus Domino*, Kiv 15, 1–19. (184–186)

(Péntek:) *Domine audivi*, Hab 3, 2–19. (186–188)

A szombati kantikum („Audite caeli”: MTörv 32, 1–43) lejegyzése teljes egészében elmaradt. Ennek indokát nem ismerjük. A kantikumok után hiányzik ugyan a kódexből 25 levél, a pénteki kantikum azonban a 188. lap 10 sorában véget ér, a lap többi része pedig üresen maradt. Okkal feltételezhető tehát, hogy a kódex eredetileg sem tartalmazta a Deuteronomiumból vett kantikumot.

A számozást ez a kéz is a hétfői kantikummal kezdi, ám ez egyedül a negyedik (szerdai) kantikum kezdetén derül ki (183/12: „harmagyk cantica”), amennyiben nem feltételezünk tollhibát. A többi kantikum számozását nem jelzi, a vasárnapit latin kezdetével feliratozza (180/9: „Benedicite omnia”), a következő kettő, illetve a csütörtöki felirata pedig csupán „Cantica” (181/22; 182/11; illetve 184/15). A pénteki éléről hiányzik a felirat (annak ellenére, hogy bőséges hely maradt az előző sorban: 186/8).

További eltérések a megfelelő (bibliai) latin szövegektől: **1.** A vasárnapi kantikum végén a liturgikus gyakorlatnak megfelelő saját doxológia áll (181/16–18), illetve a bibliai 56. vers zárja a kantikumot. Az Apor-kódex e részének másolója továbbá a szokásos zárlatot megtoldotta egy rövid fohással: „Algyon ees meg eryzyen mynket erek attya Amē” (181/21–22). **2.** A keddi kantikum utolsó előtti verse (Iz 38, 19) kimaradt a szövegből (vö. FEST 1937/2000: 177).

Az ószövetségi kantikumok teljes sorozatát megtaláljuk a Döbrentei-kódexben. Ezen kívül a vasárnapi kantikum párhuzamos helyeit a Bécsi kódex és a Festetics-kódex is tartalmazza, ez utóbbiban kétszer is szerepel. A csütörtöki kantikum szövege megtalálható még a Jordánszky-kódexben (ugyanitt fellelhető a Deuteronomiumból vett hiányzó szombati kantikum is, de a 28. fejezetszám alatt: JordK. 72ra–vb), a pénteki kantikum szövegét pedig megtaláljuk még a Bécsi kódexben is. Megjegyzendő, hogy a Bécsi kódexben fellelhető párhuzamos szövegek igen távol állnak e kantikumok fordításától, így e tekintetben sem számolhatunk az ún. huszita korpusz hatásával. Valószínűsíthető továbbá, hogy a harmadik kéz által az Apor-kódexbe

másolt kantikumok fordításai nem bibliai, hanem liturgikus könyvek latin szövegéből készültek (vö. BOROS 1903: 39). Az Apor-kódex kantikumai a párhuzamos szövegekhez közlül leginkább a Döbrentei-kódex szövegváltozataival rokoníthatók, azonban a szövegek közti különbségek is figyelemre méltók. (A Döbrentei- és a Kulcsár-kódex hasonló párhuzamairól lásd HAADER–PAPP 1999: 36.)

**B) Három jeles szolgáltatás, valamint
Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről**
Írta: Madas Edit

A kódexből a zsoltárkönyvet követő szöveget (a kiadás 188. és 189. lapjai közt, a kódexben a 146. pagina után) teljes egészében kivágták, csak a levélcsonkok és egy vízjel töredékei maradtak meg. A vízjelet nem sikerült azonosítani, de alapvetően eltér a kódex többi vízjelétől. Három quaternióról, összesen 24 levélről van szó. A 25. hiányzó levél már a következő, fennmaradt ívfüzet első levele volt, független az előzőektől.

Három jeles szolgáltatás (189–198)

A második szövegegység tehát egy ívfüzet második levelén kezdődik. Kerekded textuális írása különbözik a kódex basztarda írásaitól, liturgikus kódexek írására emlékeztet, kivéve a „hosszú” *z* és *s* betűket. Műfaja valóban a liturgiához köti, közelebbről az ordinárius könyvekhez (HORVÁTH JÁNOS 1931: 162), amelyek tételelesen sorolják fel az egyes ünnepek liturgiájára vonatkozó utasításokat. A „Három jeles szolgáltatás” a rend és a kolostor alapítójáról, jótevőiről és elhunyt tagjairól való évi megemlékezések liturgiájának pontos, jegyzékszerű előírása. A szöveg Jézus és Mária nevében kezdődik. A három „anniversariumot” három Mária-ünnep, Sárlos Boldogasszony, Nagyboldogasszony és Kisasszony napjának nyolcadában tartják. Kiemelt szerepe van a „két kantrix”-nak (190/2–3, 5, 19) és a „fejedelem asszony”-nak (190/8–9, 191/3, 11, 14, 192,15–16), utalás történik a „prépost”-ra (191/13), a kolostor felszentelt tagjai a „főkötős atyafiak” (192/17–18), a laikus nővérek a „nem főkötősek” (192/20). Nemcsak a műfaji azonosság köti össze e részletet a premontrei Lányi-kódexszel, a nemzetközi viszonylatban is igen ritka anyanyelvű ordinárius könyvvel (GÁBRIEL 1934: 136–139), hanem az egymásnak megfelelő részek (Apor-kódex 189–198 és Lányi-kódex 304–313) tartalmi rokon-sága is (TIMÁR 1924: 26–27, 1928: 71). Az elsőbbség az Apor-kódexé, melynek premontrei jellege ebben a szövegben ragadható meg leginkább. Az énektételek, imádságok és olvasmányok természetesen latinul hangzottak el, ezek latin incipitjei szerepelnek (olykor hibásan) a szövegben. A három halotti officium előírásai három rövid fejezetre tagolják a szöveget, melyekhez egy negyedik, kiegészítő fejezet is

kapcsolódik „Az zolthar yghen oluasthathyk” címfelirattal (197/3). Ez a matutínium (itt vigília) három – nem szabályszerű – nokturnusára vonatkozik. A 3-3 olvasmány a szokásos, azonban a 3-3 közösen recitált zsoltár helyett 50-50 zsoltárt kell „megolvasni” a felszentelt kanonisszáknak, a „nem főköttös atyafiaknak” pedig 500-500 Pater noster-t. A 150 zsoltárt ezúttal is latinul mondták, s inkább vezeklést jelentett az 1500 Pater nosterhez hasonlóan. Mégis indokolt e szöveg helye egy magyar nyelvű zsoltárkönyvben, mely a liturgia kötött alkalmain kívül szolgálta a zsoltárok megértését.

Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről (199–228)

Két hiányzó, feltehetően beíratlan levél után, új ívfüzeten kezdődik a kódexet záró passió-dialógus. A tévesen Szent Anzelmnek tulajdonított mű a középkor végi gazdag magyar nyelvű passió-irodalom szerves része, tartalmilag számtalan kódexünkkel érintkezik (vö. VARGHA 1899: 17 ff. és a jelen bevezetésnek „Párhuzamos helyek más magyar kódexekben” című összeállítása), de közvetlen párhuzama nincs. Forrása egy népszerű latin nyelvű dialógus, melynek eredetéről, szöveg hagyományáról és kiadásairól nemrég megbízható összefoglalás jelent meg (HARTMANN 2007: 369–377 /R21/). A latin szöveg Oglerius de Lucedio 12. századi ciszterci apát egyik prédikációjára vezethető vissza, ugyaninnen származik egy másik ágon a „Planctus ante nescia” szekvencia sorait idéző, hazánkban magyar gloszákkal is kísért Pseudo-Bernát traktátus is (MADAS 2007: 165–168). A dialógus a jelen formájában a 13. században készült, a sok korai német fordítás alapján feltételezhető, hogy német nyelvterületen. A dialógus-forma, melyben Anzelm egy látomásban rövid kérdéseket intéz Máriához, ő pedig nagy átéléssel beszél el a szenvedéstörténet eseményeit, az olvasó vagy a hallgatóság számára a közvetlen compassio felkeltésének kiváló eszköze. A szöveg az evangéliumokon alapul, s elsősorban a Máriára vonatkozó részletekkel egészült ki: mikor hol volt, mit látott és hogyan szenvedett ő maga is.

A magyar fordítás csonka, a mű 16 fejezetéből hét fejezet kapott helyet a kódexben, a szöveg mondat közben, lap tetején szakad meg (PUSCH 1910: 34–35). Az írás már az előző oldalon kisebb méretűre, kurzívabbra váltott, ami a sietősséget jelezheti. A latin eredeti legkönnyebben a Patrologia Latinában férhető hozzá (PL 159, 271–290), itt jól követhető, hogy egyre több evangéliumi idézetet hagy ki a másoló. A Patrológiában közölt szöveg azonban nem közvetlen forrása a magyar fordításnak, jó néhány ott hiányzó részlet megvan például az ősnymtatvány kiadásban (*Tractatus Anselmi de planctu Mariae*. Passau, Johann Petri, 1485/86). A fordítónak az a törekvése viszont jól érzékelhető, hogy felolvasásra szánta a dialógust, a megszólaló nevét rendszeresen mondatba foglalva. Nem tudjuk, hogy miért kellett hirtelen megszakítani a másolást, az éppen megkezdett ívfüzet még rendelkezésre állt, sőt, még egy újabb ívfüzet nyomait is örzi a kódex. (Hasonló jelenséget tapasztal-

talunk az Érdy- és az Érsekújvári kódex esetében is, az okok nyilván különbözőek.) Sajnos nem tudjuk, hogy a „Három jeles szolgáltatás” előtti három ívfüzetben és a Mária és Szent Anzelm passiódialógusát követő 15 levélen milyen művek kaptak még helyet egykor a kódexben.

A töredéklapok sajátos kérdései

Írta: Zelliger Erzsébet

Az Apor-kódex első 42 lapjának megmaradt csonkjai úgyszólván csak szótöredékeket őriztek meg. (A rongálódás körülményeit lásd „A kódex története” című fejezetben.) A fenti tényből különleges kérdések adódnak, melyek egyrészt a kiadás-sal, másrészt a rekonstrukció lehetőségeivel kapcsolatosak.

A betűhű átírat a kódex ránk maradt állapotát tükrözi, mindenfajta rekonstrukció nélkül. Mivel a töredéklapok szövege a zoltárfordítás része (s egyértelműen megállapítható, hogy a 30–55. zoltár szövegét tartalmazta), meg lehet adni s meg is adjuk a töredékeknek megfelelő latin zoltárszöveget a Vulgata alapján. Ez lehetővé teszi a megmaradt, kis számú elem beillesztését bizonyos kontextusba, s főgódzót jelent egy-egy töredékes magyar szóalak értelmezéséhez is. (Az Apor-kódex zoltárfordításai alapjául szolgáló latin szövegre lásd „A kódex tartalma és forrásai” című fejezetben „A zoltároskönyv forrásai” című alfejezetet. A közlés-módra nézve lásd az 1. kódexlap idevágó jegyzetét.)

Másfelől a rekonstrukció kérdésköre elvezet egy sajátos tudománytörténeti előzményhez, melyről célszerű külön is szólni.

H. Bottyánfy Éva egész életpályáját átfogta az Apor-kódexszel, kiváltképp a töredékekkel kapcsolatos jelentéstani kutatás. Ebből egy részlettanulmány jelent meg (H. BOTTYÁNFY 1973a), de távolabbról idekapcsolható több jelentéstani tanulmánya, adattára is (H. BOTTYÁNFY 1973b, 1991, 1994, 1997, 2003). Az összegző munka a szerző hosszan tartó, súlyos betegsége, majd halála következtében mind-ezidáig nem jelent meg. A kéziratban maradt anyag publikálás előtti szerkesztése folyamatban van, egyes eredményeit az alábbiakban ismertetjük.

H. Bottyánfy Éva szemantikai alapon végezte kutatásait. A kódex töredékes lapjain a Vulgata alapján, továbbá a Döbrentei- és a Keszthelyi kódex szövegeihez viszonyítva közelítette meg a hiányzó szóelemeket.

A munka három fő részből áll. Az első a töredékesen fennmaradt részek rekonstrukciója. Ezt követi a rekonstruált szavak szótára, három csoportba osztva: az elsőbe a biztos, a másodikba a valószínűsíthető, a harmadikba a bizonytalan olvasatú szavak kerültek. A harmadik részben az Apor-kódex (töredékes és ép lapokon fennmaradt) fordítása kiemelt elemeinek a Bécsi és a Müncheni kódex megfelelő szavaival való összehasonlító elemzése olvasható. Ez tulajdonképpen a szópárok-nak a vizsgálata (ehhez előtanulmány: H. BOTTYÁNFY 1973a).

Az alábbiakban egy részletesebben kifejtett példán mutatjuk be szövegrekonstrukciójának módszerét. A példát a munka harmadik részét képező fejezetből merítjük, mely a fordítások összehasonlító elemzését tartalmazza. (A szögletes zárójelben megjelenő forma a szerző rekonstrukciója.)

A kódex töredékes részében háromszor fordul elő a *gens* magyar megfelelőjeként a *pogány* szó. A 45. zsoltár 7. versében a latin szöveg a következő: „Conturbatae sunt *gentes*” (V). A töredék az AporK.-ben: *pog(a)[nok]* (29). A fordítás a DöbrK.-ben: „*Nemzetek* meg haborvlnak” (102), a KeszthK.-ben: „*Meg* haborodanak *nepek*” (116). A második adatunk a 46. zsoltár 9. verséből való: „Regnabit Deus super *gentes*” (V). Az AporK. töredéke: *(p)oganok-[on]* (30). A DöbrK.-ben: „isten *nemzeteken* orzaglando” (103), a KeszthK.-ben: „Orzagl ýsten <mýnden feldnek> *nemzeteken*” (118). Harmadik adatunk a 32. zsoltár 10. versében található: „Dominus dissipat consilia *gentium*” (V). Ez utóbbi szó fordításából csupán a rag maradt meg az AporK.-ben: *[pogano](k)nak* (6). Feltesszük, hogy itt is a *pogány* volt az alapszó, a rag ugyanis veláris hangrendű, tehát sem *nép*-re, sem *nemzet*-re, de *ember(ek)*-re sem gondolhatunk; a párhuzamos szövegű kódexekben a sor fordítása: „*Vr nemzeteknek* tanalít meg zagatt’a” (DöbrK. 80) – „*Vr semýe tezý nepeknek* tanachýth” (KeszthK. 74).

A továbbiakban H. Bottyánfy Éva megvizsgálja a *gens* megfelelőit az Apor-kódex ép részeiben és az ún. Huszita biblia másik két kódexében. Itt a Döbrenteikódexhez és a Keszthelyi kódexhez hasonlóan *nemzet* a latin szó fordítása. Megállapítása szerint a *pogány* szó olyankor szerepel ezekben a kódexekben a *gens* megfelelőjeként, amikor a latin szó istentelen, bálványimádó népekre vonatkozik. – A *coopero*, *arguo*, *confiteor* és *deprecor* latin igék, valamint a *testamentum* főnév fordítása is eltér a töredékes részekben az ép részekben találhatóaktól. Megállapítása szerint ez arról tanúskodik, hogy a zsoltárok első mintegy harmadát más fordította, mint a kódex további részeit.

Módszere lehetővé teszi számára, hogy adott esetben egy töredékes szókezdet alapján is nagy valószínűséggel rekonstruáljon egy szóalakot:

Ps 33, 17: „ut perdat de terra *memoriam* eorum” (V): DöbrK. 82: *emleiteteket* ~ AporK. 9: *eml[ekezeteket]* ~ KeszthK. 78: *emlekezetýth*. Az AporK.-hez választott kiegészítés magyarázata: A *memoria* fordítása az AporK. további zsoltárszövegeiben *emlékezet*, egy ízben *emleitet* (AporK. 126: Ps 110, 4).

Végül idézünk a módszer bemutatására két-három példát arra, hogy olyankor, amikor egy-egy szóalakból csak a toldalék vagy annak töredéke maradt meg, hogyan tud a szerző (egyrészt más kódexek zsoltárfordításaira, másrészt az Apor-kódex ép lapjainak tanúságára építve) következtetéseket levonni magára a hiányzó szóra nézve. E vizsgálatok részint morfológiai, részint szemantikai szempontokat vesznek figyelembe.

Ps 53, 9: „Quoniam ex omni *tribulatione* eripuisti me” (V): DöbrK. 51: *íonomrusagbol* ~ AporK. 39: *[tqrðel]menbql* ~ KeszthK. 135: *haborwsagbol*. Az AporK.

kiegészítéséhez fűzött magyarázat: A palatális hangrendű végződés arra utal, hogy a fordító a *tribulatio* latin szót az általa a továbbiakban is használt *töredelem* szóval fordította. A *-ből* rag előtt valószínűleg *-em* birtokos személyjel van, csak a második *m* helyett tévedésből *n*-et írt a másoló.

Ps 55, 2: „tota die impugnans, *tribulavit* me” (V): DöbrK. 113: *ñomorgata* ~ AporK. 42: [*törödelme*](z)et ~ KeszthK. 139: *nyomoreÿtha*. Az AporK. fordításának magyarázatához: A *tribulor* fordítása az AporK. ép részeiben mindig *töredelmez*.

Ps 54, 2: „et ne despexeris *deprecationem* meam” (V): DöbrK. 111: *kőhorgesemet* ~ AporK. 39: [*onzolato*]*ma[t]* ~ KeszthK. 135: *kenyergesemeth*. Az AporK. kiegészítéséhez fűzött magyarázat: Az *-m* birtokos személyjel utáni veláris *a* az *unszolat* töre utal. A *deprecatio* kifejezést a továbbiakban a fordító mindenütt ezzel a magyar szóval ülteti át.

A kódex scriptorai és helyesírásuk

Írta: Haader Lea és Korompay Klára

Az Apor-kódex kezeinek száma

E kérdésről az eddigi szakirodalomban igen eltérőek a vélemények.

VOLF GYÖRGY (1879–1881: xxxv) három kézzel számol az alábbi megoszlásban:

1. kéz: a töredéklapok (amelyeket ugyan a Nyelvemléktár kiadásában egyáltalán nem vesz figyelembe, ezért nem is kapnak számot) + az 1–134. [a jelenlegi számozás szerint 43–176.] lap;
2. kéz: 134. lap 14. sorától a *Te Deum*-mal [helyesen *Gloriá*-val] kezdődően a 146. lapig [176/14–188];
3. kéz: 147–157 [189–199];
2. kéz: 157–186 [199–228].

SZABÓ DÉNES (1942: xiv–xv) hat kéz munkáját különbözteti meg immár a töredékeket is figyelembe véve és számozva:

1. kéz: 1–36 (töredéklapok);
2. kéz: 37–176/12 [a 176. lap megegyezik VOLF 134. lapjával];
3. kéz: 177 [helyesen: 176/14]–188;
4. kéz: 189–198;
5. kéz: 199–222 első négy sor;
6. kéz: 222/5–228.

Szabó kezeket elkülönítő érvelésében szerepet kap a lapbeosztás, a tintaszín, a rubrummal való díszítés módja. Állítása, miszerint: „Mind a hat kéz meglétét kü-

lönben helyesírási és nyelvi tények is bizonyítják” (i. m. xvi) ennél alaposabban nincs kifejtve, és nem is állja meg a helyét.

H. BOTTYÁNFY ÉVA (1973a: 76) csak a töredékeket vizsgálta. Írásszakértő véleményét is igénybe véve az alábbi kézfelosztást ajánlja: 1. kéz: 1–18; 2. kéz: 19; 1. kéz: 20–34; 3. kéz: 35–36; 4. kéz: 37–42 [ez Szabó Dénes 2. keze]. Így – a Szabó által megkülönböztetett további kezekkel együtt – 8 scriptor munkáját kellene feltennünk.

Paleográfiai és nyelvi érvek alapján a jelen kiadásban a kódexben 4 scriptor munkáját különítjük el (lásd az alábbi táblázatot). A töredékek 19. lapján felmerülhet ugyan egy 5. kéz megléte is – ezt egy későbbi, a zsolnártöredékekről szóló tanulmányában Szabó is lehetségesnek tartja: „a 19. lapon, amely előtt négy levél elveszett, még egy harmadik kéz jól kiírt, kurzívba átmenő írását is sejthetjük” (SZABÓ 1963: 339). A 19. laptöredék írásképe valóban eltér bizonyos mértékig a körülötte levő lapokétól, vékonyabb tollal készült, fellazultabb írással. A kezek számozásában ezt a különbséget mégsem érvényesítjük a következők miatt: a töredékek első kezének betűformái meglehetősen változékonyak, a 19. lapon található minden betűforma megfelelője (vagy ahhoz nagyon hasonló) is megtalálható közöttük, de magán a 19. lapon az a néhány szótöredék is ugyanazon betűk különféle alakjait mutatja fel (pl. g, y). A megbízható elkülönítéshez mindenképpen szükség lenne nyelvi fogódzók vallomására is, ehhez viszont a 19. lap néhány számaradványa nem elégséges. Megjegyzendő, hogy nem ez az egyetlen hely, ahol a töredékek írásképe változást mutat: a 23. lapon egyszerre erősebben jobbra dől az írás. Sajnos éppen a 19. lap előtt hiányzik nyolc lap a szövegből, ami esetleg nagyobb világosságot teremthetne. Így tehát – az írásképek bizonyos fokú eltérését nem tagadva – a 19. lapon mégsem veszünk fel új kezet.

A kódex scriptorai az általuk másolt szöveg egységekkel:

lapszám	kéz	a szövegegység tartalma
1–36 (töredékes lapok)	1.	zsoltárok
37–42 (töredékes lapok)	2.	
43–164		
165–176/12		
176/14–188	3.	zsoltárhoz tartozó szövegek II.
189–198	4.	„Három jeles szolgáltatás”
199–228	3.	Mária és Szent Anzelm passiódialógusa

Az Apor-kódex 1. keze (1–36: zsoldártöredékek)

Basztarda írás, amely írásképet tekintve nem egyenletes. Egyazon betűre (pl. g, d, y, r, l) több betűformát is használ. Az írás jellege zömök, vastag betűelemekkel, amelyek kissé nehézkes benyomásúvá teszik.

Hangjelölés (a mindig változatlan jelölésmódok kivételével)

hang	betű	példa	betű	példa
á	a	<i>atkozta-</i> (16), <i>lakozyal</i> (18)		
c	ch	<i>[..]chadath</i> (= orcádat) (2), <i>[ha]borgach</i> (= háborgatsz) (24)		
cs	ch	<i>zerenche-</i> (2), <i>kewlch</i> (21)		
é, ē	e	<i>en</i> (20), <i>teged</i> (26)		
gy	gy	<i>hogy</i> (19), <i>gyonas-</i> (22)		
i, í	y	<i>kȳ</i> (1), <i>ȳsten</i> (30)	i	<i>isten</i> (29)
j	y	<i>lakozyal</i> (18), <i>Reȳ[.]</i> (= reám) (21)		
k	k	<i>nepek-</i> (6), <i>lelkem-</i> (10)		
ly	ly	<i>[k]yralȳ</i> (28), <i>kyntornalȳa-</i> (30)		
ny	ny	<i>nȳawa[...]</i> (11), <i>anȳam</i> (36)		
ő, ō	ew	<i>erews</i> (17), <i>kewlch</i> (21)		
sz	z	<i>zerenche-</i> (2), <i>gonozok-</i> (14)		
ty	ty	<i>[..n]atȳanak</i> (= bánatjának) (20)		
u, ú	v	<i>vram</i> (19)	w	<i>[.]omorw</i> (= szomorú) (22)
ü, ű	w	<i>[...]telenwl</i> (= szégyentelenül) (26)		
v	v	<i>vele, vetted</i> (35)		
zs	–			
néma h	gh	<i>megh</i> (19), <i>Enghe[.]</i> (25)	th	<i>merth, ewteth</i> (28)

Az 1. kéz írása kizárólag töredéklapokon maradt fenn. Ebben a szövegrészben több a csonka szóalak, mint a teljes, ezért a fenti táblázat szükségképpen vázlatos és töredékes.

Így is kirajzolódik azonban, hogy a hangjelölési rendszer a betűkapcsolatok alkalmazására épül. A magánhangzók között ennek példája az /ö/, /ő/ hangok *ew* jele.

A mássalhangzók körében a fenti elv széles körben érvényesül. A palatális mássalhangzókat *gy*, *ly*, *ny*, *ty* jelöli; a /c/ és a /cs/ közös jele a *ch*.

Az egyes zsoltárverseket a scriptor rubrummal írt nagybetűvel kezdi, amelyek utólag kerülhettek be a kihagyott helyekre, mert több helyen barna tintás őrbetűk látszanak (pl. 1, 3, 7, a legtisztábban a 28. lapon), egy alkalommal pedig csak az őrbetű van meg, a rubrumos nagybetű elmaradt (33). Egyedüli esetként az egész kéziratban a 7. lapon zöld színű díszítés töredéke látszik, feltehetően iniciálé maradványa.

A szövegtagolás – amennyire ez a töredékekből kivehető – a jelzett rubrumos nagybetűkkel történik a zsoltárversek kezdetén. Néha új lapot is nagybetű kezd (25, 35). A szóvégi elválasztás jele e kéz gyakorlatában a kettőspont.

Az Apor-kódex 2. keze

(37–164: zsoltárok, 165–176/12: a zsolozsmához tartozó részek első sorozata)

A kódex fő scriptora. Írása – a hiányokat nem számítva – 139 lapot tesz ki. Az írásképe szép, egyenletes, ingadozásoktól mentes basztarda, olyannyira elkülönül az előző kéz betűvetési gyakorlatától, hogy a kézváltást illetően itt (szemben a 19. lappal) nem merül fel kétség. A tollkezelés, a betűformálás lendülete, de egyben állhatatossága, nyugalma, a latin rövidítések, a rubrummal való következetes bánásmód gyakorlott, kiváló íráskészségű másolót sejtetnek. Az általa alkalmazott írástükör következetesen 25 soros.

Hangjelölés (a mindig változatlan jelölésmódok kivételével)

hang	betű	példa	betű	példa	betű	példa
á	a	<i>kiralnak</i> (49/4) <i>orzagi</i> (59/13) <i>vilagat</i> (99/18)	aa	<i>aad</i> (57/15) <i>aaron</i> (102/4)		
c	cz	<i>orczam</i> (43/24) <i>maracz</i> (106/4) <i>pinczej</i> (158/20)	c	<i>cedrosi</i> (109/13)	L	<i>orLaia</i> (162/20) <i>Ledrosok</i> (163/17)
cs	cz	<i>czepegtek</i> (57/9) <i>diczeretben</i> (62/20) <i>czudakat</i> (76/22)	ch	<i>gimolche</i> (45/8)	L	<i>dileried</i> (162/11) <i>Lillag</i> (163/6) <i>boLas</i> (173/12)
e, ě	e	<i>lelket</i> (43/23) <i>tezen</i> (148/4) <i>meñnekbe</i> (166/7)	é	<i>bemenétedet</i> (58/18) <i>néuédnek</i> (101/23) <i>vérés tengert</i> (114/20)		
é, ē	e	<i>en</i> (43/25) <i>eneket</i> (56/22) <i>iteletimben</i> (89/1)	é	<i>tétét</i> (52/17) <i>él</i> (67/11) <i>tõruéneben</i> (76/19)	ee	<i>keez</i> (= kész) (95/8)

g	g	<i>igazan</i> (44/11) <i>iozaga</i> (59/18) <i>meg</i> (106/8)	ǵ	<i>iǵen</i> (78/5) <i>iozagǵal</i> (57/16) <i>zeǵenek</i> (62/22)		
gy	ǵ	<i>vaǵok</i> (63/21) <i>aǵali</i> (107/25) <i>imagǵak</i> (67/12)	g	<i>hegere</i> (80/7) <i>tugga</i> (96/10) <i>legen</i> (123/1)	gy	<i>jmagy</i> (59/25) <i>auagy</i> (73/2)
i, í	i	<i>isten</i> (52/24) <i>vigasaggal</i> (54/2) <i>ideieben</i> (64/20)	y	<i>fiaȳ</i> (43/18) <i>mȳnket</i> (48/11) <i>zȳwemmel</i> (74/16)		
j	i	<i>iol</i> (43/12) <i>zaiokkal</i> (49/22) <i>kariaban</i> (168/19)	y	<i>eȳel</i> (74/16) <i>eyi</i> (125/1)		
k	k	<i>vigadok</i> (48/2) <i>raitonk</i> (53/3) <i>vizekkel</i> (53/19)	c	<i>fectet</i> (172/20)		
ly	l̥	<i>hele</i> (73/7) <i>folok</i> (95/11) <i>Vallatok</i> (111/1)	l	<i>folok</i> (95/10) <i>zemele</i> (99/1) <i>Vallatok</i> (147/21)	ly	<i>lyanȳanak</i> (70/3)
ny	ń	<i>ńaualas</i> (71/22) <i>keńeremet</i> (104/12) <i>faraguańoknak</i> (116/22)	n	<i>nillal</i> (80/9) <i>faraguanokkal</i> (80/18) <i>kennerrel</i> (113/17)	ny	<i>Azzonȳonk</i> (59/25) <i>lyanȳanak</i> (70/3)
ő, ۆ	q	<i>elottq</i> (50/7) <i>foldnek</i> (72/22) <i>orqk</i> (170/16)				
s	s	<i>felseges</i> (43/11) <i>bekesegem</i> (50/1) <i>fȳst</i> (56/16)	z	<i>fȳzt</i> (104/8) <i>zerzezeddel</i> (134/19)		
sz	z	<i>meg zabadeitot</i> (43/13) <i>zam</i> (51/9) <i>tizta</i> (72/19)	sc	<i>scentet</i> (79/6)	zi	<i>iarzi</i> (108/14)
			sz	<i>isznakvala</i> (61/5)	s	<i>pastoroknak</i> (172/24)
ty	t̥	<i>halgatt'a</i> (102/7) <i>at'a</i> (107/10) <i>akarat'a</i> (162/6)	t	<i>zozattahoz</i> (83/4)		
u, ú	v	<i>vrhoz</i> (74/4) <i>vtad</i> (75/4) <i>mvnka</i> (91/20)	u	<i>utat</i> (157/2) <i>meg huzta</i> (44/24)		
ű, ű	ú	<i>fűledet</i> (82/17) <i>hű</i> (88/22) <i>űlz</i> (101/20)	ű	<i>Fűlell'ed</i> (75/20) <i>művelkedeti</i> (108/4)	w	<i>műnekwnk</i> (168/6)

v	u	<i>louacra</i> (73/15) <i>el uetetnek</i> (45/1) <i>houal</i> (57/22)	v	<i>vigadnak</i> (87/22) <i>vagok</i> (110/20) <i>vilag</i> (171/12)		
zs	s	<i>soltar</i> (44/2) <i>Paissal</i> (92/21)				
néma h	gh	<i>bodogh</i> (172/9)	th	<i>bÿnessekerth</i> (59/25) <i>zenth</i> (174/8)		

KNIEZSA (1952: 133) rendszerezésében ez a kéz a „Keverékhelyesírás” III. C. 5. típusát alkotja. (Nála 1. kézként, Apor-kódex 43–176 lapszámmal.)

Hangjelölésének meghatározó sajátossága a mellékjelezés. Ennek Husz János helyesírási rendszerével való összefüggésére vö. KNIEZSA 1952: 146–157, 1959: 11–14, KOROMPAY 2003: 295–297, 2006: 206–207, megj. e.

A **magánhangzók** körében ide tartozó jelenség a „farkas o” használata, mely erre a szövegrészre végig jellemző. Ugyancsak ilyen az /u/, /ú/ és az /ü/, /ű/ hangok megkülönböztetése olyan módon, hogy az utóbbiakat mellékjeles betű (*ú*, *ű*) jelöli.

Egészen különleges vonásokat mutat az /e/ és /é/ körébe tartozó hangok jelölésmódja. Ebben a korban a hangrendszernek ezen a pontján két rövid és két hosszú hanggal számolhatunk (/e/, /ē/, /ē/, /é/), melyeknek legáltalánosabb, közös jelölője az *e*. Az Apor-kódex 2. kezének írásában is ez tekinthető alaphelyzetnek. Ugyanakkor számos példa van mellékjeles betű (*é*) használatára is, meglehetősen tarka hangértékekben: helyenként nyílt /e/ hangot jelöl (például *-at/-et* képzős szavakban, vö. 85/7: *emlekezétek*), máskor zárt /ē/-t (vö. 115/20: *vérés* ’veres’), ismét máskor hosszú /é/-t (vö. 45/6: *véreben*). (E feltűnő vonás lehetséges háttéréről lásd alább, a Bécsi és a Münchener kódex hangjelölésével való összefüggés kapcsán.) A hosszú magánhangzók jele egyébként megegyezik a rövidekével; betűkettőzéssel csak egészen szórványos esetekben találkozunk (/á/, /é/, lásd a táblázatot).

A **mássalhangzók** körében ugyancsak fontos szerkezeti jegy a palatális mássalhangzóknak, azaz a /gy/, /ly/, /ny/, /ty/ hangoknak mellékjeles jelölése (*g̃*, *l̃*, *ñ*, *t̃*). Ez jellemző, de nem általános érvényű; mellette a nem palatális hangok betűjével is nagy számban találkozunk (*g*, *l*, *n*, *t*). Különleges típust képvisel a csoporton belül a /g/–/gy/ hangpár. Az esetek nagy többségében itt is az a szabály érvényesül, hogy a mellékjeles betű a palatális hangot jelöli (vö. 115/18: *nağokat*), ám találunk néhány példát ennek ellenkezőjére is, amikor a nem palatális hang kap ilyen jelölést (vö. 62/24: *zeğeneket*). A helyzet megítélését nehezíti, hogy a mellékjel gyakran elcsúszik (főltehetőleg utólag került egy-egy leírt szó fölé), így könnyen adódnak olyan esetek, amikor alig-alig dönthető el, hogy funkcionálisan melyik betűhöz tartozik (vö. 60/5: *teng̃ernek* vagy *teng̃érnek*, 89/1: *t̃orueñemet* vagy *t̃orueñemet*, vö. 131/1: *t̃orueñedet* is, stb.). Ilyenkor a jelölési rendszer kirajzolódó tendenciái és az analóg példák jelenthetnek bizonyos fokú segítséget.

Ugyancsak a /gy/-vel kapcsolatos kérdés a *gyi*, illetve *gyü*, *gyű* hangkapcsolatok jelölésmódja. Ilyen helyzetben a *g* nem kap mellékjelet (vö. 79/14: *gimqlczqket*, 59/8: *gülekezetek*, 72/2: *gúlqltek*); a jelölésmódban egyfajta összevont jelleg érzékelhető.

A palatális mássalhangzók hosszú párját betűkettőzés jelöli. A mellékjel hol csak a második betűn jelenik meg, hol mindkettőn (vö. 83/14: *Vigaggón*, 86/23: *meñnek*).

A fenti hangcsoport kapcsán egész kivételesen találkozni lehet betűkapcsolatos jelölésmóddal is (*gy*, *ly*, *ny*). E ritka eseteket a táblázat mind feltünteti. A legfeltűnőbbek egy lap aljára beírt rubrumos fohászban fordulnak elő: 59/25: „Azzonyonk Maria ymagy býnessekerth”. (Benne az *ny*, *gy*, *th* három ritka kivétel a szöveg helyesírási sajátosságaihoz képest.) Mivel ez a mondat ugyanattól a kéztől származik, mely az egész hosszú szövegrészt (37–176) másolta, értékes információt jelenthet arra nézve, hogy mi volt az ő saját gyakorlata. (Ugyanő viszont egy másik rövid fohászban, az általa írt rész legvégén nem ír *th*-t: 176/12: *mñnket*.)

A mássalhangzók jelölési rendszerében nemcsak mellékjelezéssel, hanem betűkapcsolatok következetes használatával is számolhatunk, mégpedig két jellemző esetben. A /c/ és a /cs/ közös jele a *cz*, mely e szövegrész legnagyobb részében szinte kizárólagos használatú. Ehhez képest azonban egy lényeges eltérés is bekövetkezik, mely különösen a /cs/ vonatkozásában feltűnő. Az utolsó zsoltárok leírása során (ahol a *dicsérem*, *dicsőség* típusú szóalakok megsokasodnak, vö. 159) a 2. kéz határozottan a *l* betűvel való jelölésmódra vált át, s ezt megtartja a zsolozsmához tartozó részek írásakor is. Ilyen módon az Apor-kódex 159–176. lapján a *l* válik először dominánssá, majd általánossá. (Összesen mintegy 70 alkalommal találkozunk vele.) Van példa *c*-ből javított *l*-re is (176/8). A jóval ritkább /c/ hang jelölése is hasonló utat jár be a fenti szövegrészben (vö. 169/24: *orlaia*). A /cs/-vel kapcsolatos jelölésváltás fényében figyelmet érdemel az alábbi kettősség: az ’ifjú, gyermek’ jelentésű *hşecze* alak (58/25) előfordul egyszer *Hşerke* formában is (138/15). A szövegromlást az a feltevés teszi értelmezhetővé, hogy az előzményszövegben *Hşelke* állhatott.

A korra jellemző módon az /i/, /í/ és a /j/ jelölésmódja nem különül el egymástól (*i*, *y*). A két betű közül az *i* jóval gyakoribb, /j/ hangértékben messze túlnyomó. Ugyancsak közös jel (*u*, *v*) szolgál egyfelől az /u/, /ú/-nak, másfelől a /v/-nek a jelölésére. Változásukban a pozíció szerepe emelhető ki: szókezdő helyzetben a *v* a jellemző. Ebben a korban azonban az *u* és a *v* még egy betűnek számít.

Hasonulások, összeolvadások esetén a kiejtés szerinti írásmód érvényesül (vö. 105/2: *maracz*, 134/12: *hattam*, 158/10: *acz* [= *adsz*]).

Az elválasztás gyakran szótagelvű, bár nem következetesen az (vö. 48/7: *sarumat*, 98/5: *kie-ilenben*).

Amint már utaltunk rá, a 2. kéz hangjelölési rendszere összevethető a **Bécsi és a Müncheneri kódex**ével, melyek elsőként képviselik nyelvemlékeink körében a 15. században keletkezett mellékjeles helyesírást. Az Apor-kódex a következő közös vonásokat mutatja velük: a „farkas o” használata, az /ü/, /ű/ hangok mellékjeles

megoldása, a palatális mássalhangzóknak mellékjellel való jelölése, valamint a /cs/ hangnak egy új típusú betűvel (*l*) való visszaadása, mely az Apor-kódex fenti részének végén jelenik meg.

Néhány ponton eltérés is megfigyelhető: az /sz/–/z/ hangpárt az Apor-kódex e scriptora közös *z* betűvel írja, az /s/–/zs/ hangpárra az *s* betűt alkalmazza, a /c/ és a /cs/ hangot pedig (fővariánsként) *cz* betűkapcsolattal jelöli. A jelölésmód e téren a régi hagyományt folytatja olyan helyzetekben, amikor a másik két kódex újító megoldásokat vezetett be. Figyelmet érdemel még a /k/ hangnak szinte egyöntetűen *k*-val való jelölése az Apor-kódex e kezének gyakorlatában, mely e korban kivételesnek számít a kétféle jelölés (*c*, *k*) mellett.

A legérdekesebb jelenség azonban az, hogy amikor az Apor-kódex hangjelölése tarka és következetlen benyomást kelt, akkor ennek hátterében a másik két kódex különleges, egyedi sajátosságai sejlenek fel. A Bécsi és a Münchener kódex (egyedülálló módon) különbséget tesz az alsó nyelvállású /e/, /ē/ és a középső nyelvállású /ě/, /é/ hangok között: *è*-vel jelöli az előbbieket, *e* vagy *é* betűvel az utóbbiakat. Az Apor-kódex fent látott, nem világos funkciójú *é* betűi ennek a jelölésmódnak a nyomait mutathatják: a többszöri másolás során a mellékjelek szerepe feltehetőleg egyre kevésbé volt értelmezhető a másolók számára. Másrészt az a tény, hogy a *g* betű nem csak a /gy/ hangot jelöli, hanem helyenként a /g/-t is, ismét szórványos nyoma lehet ugyanennek a nagyon korai rendszernek, melyben a /g/–/gy/ hangpár jele a *g*–*g* volt, s melyet a fenti két kódex sokkal következetesebben képvisel, vö. BécsiK. 91: *gondolni*, MünchK. 57va: *galamb*. (Mindezekhez vö. KNIEZSA 1952: 150, 1959: 11, KOROMPAY 2003: 296.) Végül említést érdemel, hogy (saját hangjelölési rendszerükhöz képest kivételként) mindhárom kódex továbbörökíti a *scent* szó feltűnően archaikus *scent* formáját is, vö. BécsiK. 109: *scnt*, MünchK. 55va: *scnt*, AporK. 70/12: *scentre*.

A zsoltárok és a zsolozsmához tartozó részek hangjelölése legnagyobb mértékben megegyezik. Figyelmet érdemlő eltérés azonban, hogy az utóbbi szövegrészben a mellékjeles betűk (*é*, *g*) kapcsán látott szokatlan jelenségek eltűnnek, illetve csak egész kivételesen fordulnak elő, vö. 170/21: *vege* (= vége). Föltehető, hogy az ezek nyomait mutató, a scriptor által folyamatos szövegegységként lemásolt előzményszöveg a zsoltárokra korlátozódott. Ezt igazolja a *kedeg* használata is. Az összes zsoltárhelyen rövidítve szerepel (a Münchener kódexben is szokásos módon: *ke*.), de az első nem zsoltárszövegben (*Symbolum Athanasii*, 165) rögtön *keged* szóalakra változik – rövidítetlenül. Ugyanakkor megjelenik itt-ott a néma *h*, és egyedül itt fordul elő a /k/ hangot jelölő *c* (lásd a táblázatot). Szintén ebben, a második kéz által másolt már nem zsoltárszövegben egyes javítatlan helyek több forrás együttes jelenlétét is felvillanthatják. Ilyen az *Akihlettql* szóegyveleg (171/13) a *Veni redemptor gentium* himnusz szövegében, amelyben nagy valószínűséggel két forrásszöveg megoldása találkozhatott össze: az *akarat* és az *ihlet*. Hasonlóan látszik a *Vexilla regis* himnusz egy helye: a *kereztnek titk zenth fege* (173/23), a *titka* és a *sentsége* keveredésével (és az *s f*-nek való félreolvasásával).

A **szövegtagolás** eszközei közül kiemelendők a zsoltárok előtt megjelenő **rubrumos** címszerű elemek: az adott zsoltár tartalmának egy-két soros jelzése, valamint a zsoltár száma. Alapelvnek látszik, hogy felsorok sehol sem maradnak üresen: a fenti elemek közvetlenül az előző zsoltár végéhez kapcsolódnak. Az új zsoltár kezdő szava viszont sor elejére kerül; ebből adódik az a jellegzetes eset, hogy egy-egy sor második felét a címszerű rész utolsó, áthajló elemei töltik ki. A szövegrészek elhatárolását a rubrum biztosítja (néha egy-egy tagoló szerepű vonással kiegészítve); a más kéziratokban szokásos, erre szolgáló paragrafusjellel itt nem találkozunk.

A zsoltárkezdő nagybetű vörös iniciálé formájában jelenik meg. Előfordul, hogy ennek beírása elmarad, vö. 60. Az egyes zsoltárversek kezdőbetűjét azonban a scriptor csak egy piros vonallal húzza át, eltérve ebben az első kéz gyakorlatától. Néhányszor előfordul, hogy egy iniciálét két sorra vonatkozóan is felhasznál (144/6,7; 146/6,7). Rubrumosak a 118. zsoltár osztatai, több alkalommal az *Alleluia*. Mivel az utolsó zsoltár befejezését tartalmazó lap a kódexből hiányzik, nem tudjuk, milyen módon zárta le a zsoltáros részt. Az ez után következő (az elején csonka) *Symbolum Athanasii* rubrummal írt „Vege vagon”-nal záródik (166/17). Utána hét sorban pirossal aláhúzva következnek az (őszövétségi) kantikumok locusainak felsorolásai. Az újszövétségi kantikumok szövegesen is szerepelnek, kezdetben még pirossal írt címmel és a szokásos rubrumozással, majd a 172. laptól mindenféle rubrumozás elmarad, a kihagyott helyek azonban jelzik a szándékot.

A szöveg további tagolódását a következő fő **írásjelek** biztosítják (az erősség sorrendjében): a ferde virgula, a kettőspont és a középső helyzetű pont. Az egyes zsoltárversek – mint említettük – rendszerint rubrumozott nagybetűvel kezdődnek, záró elemük a ferde virgula. A szerkezetükre jellemző kettős osztatot az első egyesség végén megjelenő kettőspont érzékelteti. A zsolozsmához tartozó szövegekben is folytatódik a ferde virgulával és kettősponttal való tagolás, ám egy idő után a virgula válik egyeduralkodóvá.

A korban szokásos **rövidítések** ebben a szövegrészben is megtalálhatók, részint magyar, részint latin elemek kapcsán. Magyar szóalakok jellegzetes példái: 89/2, 15: *m̄g* (= meg), 86/8: *enge^t* (= engemet), 59/19: *Czudalatg* (a szöveg ejtése [us] vagy [os] egyaránt lehet), 86/20: *zolgānak* (= szolgámnak), 88/17: *tengeře* (= tengerre). Sorvégen, ahol már szűk a hely, egyes rövidítésekkel különösen gyakran él a scriptor. Egy helyen, ahol egy tagmondat zsoltárversek egész sorozatában ismétlődik (147/23: „mert q̄r̄okke q̄ irgalmassaga”), erre is rövidítés születik: 148: „m · q̄r̄ · q̄ · ir”.

A kódexkiadások gyakorlatának megfelelően a magyar szavak rövidítéseit általában nem oldottuk fel. Hasonlóan jártunk el a *irl'm* (*Ierusalem*) és az *isrl'* (*Israel*) nevekkal is, mivel ezek írásmódjában némi váltakozás előfordulhat. A *Krisztus* alak *x̄pus* rövidítését is megtartottuk. A magyar szavak körében feloldottuk az alul hurkos szárú *d*-vel írt *mend* alakot (89/24, 90/8), mivel ennek kiegészítése mindig egyértelmű: *menden*.

A latin szavak rövidített elemeit – a kódexkiadások gyakorlata szerint – kurzívval feloldottuk: *Regum* (166/20), „prodigiumarol” (111/9), olyankor is, amikor magyar toldalékkal ellátva jelennek meg. Különleges eset tárult elénk a *psalmus* szó kapcsán. Ennek rövidítése egyaránt előfordul latin és magyar szerkezetben (vö. 103/3: *p̄s C*, 148/25: *Dauidnak p̄sā*). Mindkét típusra vannak olyan adatok is, melyekben a szóalak kiírva szerepel. Ezek a következő markáns kettősséget mutatják: latin szerkezetben mindig *psalmus* alakkal találkozunk (63/25: *Psalmus Lxx*), magyar szó szerkezetben viszont *psalmos* formával (49/12: *dauidnak psalmosa*). (Erről bővebben lásd „A kódex tartalma és forrásai” című fejezetben „A zsoltároskönyv fordítása” című alfejezetet.) Ez a következetesen kétféle írásmód a nyelvi tudatosságnak olyan esetét mutatja, hogy a rövidítés feloldását célszerűnek találtuk kiterjeszteni a latin mellett a magyar szóalakokra is.

A zsoltárok és a zsolozsmához tartozó egyéb részek a legtöbbet másolt szövegek közé tartoztak, amelynek velejárója, hogy bennük a szövegromlás jelentősebb mértékű volt. Ettől a második kéz szövegei sem mentesek. A scriptor a mechanikusan átmásolt hibák mellett azonban számos helyen javít is.

Korrektúrái közül két típust érdemes kiemelni (a kettő együttes aránya csaknem 80%). Az egyik az anticipációs hibák nagy száma (később következő betűk, szavak, néha szövegrészek előrehozása), amely általánosságban jó tempójú másolásra szokott utalni. A szöveg írásképe ezt alá is támasztja. A másik jellegzetes javítástípus a betűjavításoké. Közöttük is kiemelendők az illabiális → labiális (*e* → *ö*) változtatások: *d̄ycz̄pssegem* (50/4; ezt a szót három ízben is érinti ugyanez a javítás); *̄p̄p̄kke* (68/21); *̄p̄rizietek* (96/6); stb. A labiális magánhangzóra történő változtatások a betűjavításoknak kb. egyharmadát teszik ki. Jelentősebbek még a betűformák összetéveszthetőségéből adódó hibák, az *n* és *m* közötti tévesztések korrektúrái: *vgan* (144/3); *napon* (150/6); *temploma* (172/15); stb., valamint az *n* és *u* formák közötti tévesztéseké: *Dauidnak* (63/23); *bűnes̄qk* (64/9) stb. A *c* (későbbi *k*) és *t* közötti korrektúrák is többször előfordulnak. A hibák természetesen sokszor javítatlanul is maradtak: *bűnne* (123/1); *zeredam* *valo* – (95/17); *sinat* (47/11 – helyesen: *siriat*); stb. Volf – bizonyítandó, hogy a szöveg másolat – egész listát sorol fel a javítatlan hibákból (VOLF 1879–1881: XXXIX).

Az ún. Huszita biblia másik két kódexének nyelvéllapotához képest zavarba ejtő az illabiális → labiális javítások viszonylag erős képviselője. A *dicséség* forma sem a Bécsi, sem a Müncheni kódexben egyetlen esetben sem fordul elő, jóllehet maga a szó elég gyakori. Az Apoc-kódex második kezénél viszont az imént említett három javított eset mellett maradt még legalább 10 *dicséség* is (bár túlsúlyban a labiálisok vannak). A másik két kódex abszolút egységessége mellett az Apoc-kódex e részének hangállapotát a többszöri másolás magyarázhatja, amelynek során a szöveget illabiális hatás érthette. A gyakori másolás nyomai lehetnek a kéziratban a már említett /e/, /é/ féle hangok és a /g/–/gy/ jelölésében tapasztalható sajátosságok is.

Eltérnek a kutatói vélemények arra nézve, milyen előzményszövegből dolgozhatott az Apor-kódexet másoló első és második kéz. Helyesírás és labialitás tekintetében a két kéz munkája között jelentősek a különbségek (lásd a helyesírási táblázatokat). Az első kéz munkája betűkapcsolatos, mellékjeltelen helyesírású és illabiális jellegű. A töredékeket folytató második kéz viszont mellékjeles helyesírású és labiális jellegű. Szabó Dénes azt feltételezi, hogy a két másoló egyetlen forrásból dolgozott, eredetijük (huszita) mellékjeles helyesírású labializáló szöveg volt. A töredékek első kezének illabiális, mellékjeltelen voltát a másolói attitűd különbözőségével magyarázza: a töredékek írója (pontosabban annak első keze) átalakította a szöveget a saját helyesírására (vö. SZABÓ 1963: 344). H. Bottyánfy ezzel ellentétes véleményen van: jelentésbeli eltérésekkel bizonyítja, hogy a töredékes és az ép rész (illetve a töredékekből a 37–42. lap is) két forrásra megy vissza (vö. H. BOTTYÁNFY 1973a: 78). A végleges állásfoglaláshoz túl kevés a megmaradt szöveg, de a második kéz javításai éppen nem látszanak támogatni Szabó elképzelését. Ugyancsak nehéz a két scriptor íráskultúrájáról alkotható kép alapján az első kézről ilyen tudatos és konzekvens másolói magatartást feltenni.

Az Apor-kódex 3. keze

176/14–188: a zsolozsmához tartozó részek második sorozata,

199–228: Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről

A harmadik kéz több szakaszban dolgozhatott a kódexen. Ezt mutatják az azonosíthatóság ellenére is látványos íráskép-változások (amelyeket Szabó Dénes elkülönülő kezekként értékelt), de az a tény is, hogy a 228. lapon Mária és Szent Anzelm passiódialógusát a scriptor mondat közben hagyta félbe, nyilván a folytatás reményében, amely azonban már végleg elmaradt. Az írás basztarda, minden változásában igen jellegzetes *g* betűkkel, amelyeknek alsó és felső kör alakú elemét egy jobbról balra tartó vonal kapcsolja össze. Másik jellegzetessége egy felemelt kis *c*-re emlékeztető betűdíszítés, amelyet elsősorban az *E* betűkön alkalmazott. Több betűformája van a *z*-re, és elvétve egy-egy kurzív *e* is előfordul (182/17, 183/3). Két szövegegységet másol: az első zsolozsmaszövegeket tartalmaz, amelyek a 176. lap 14. sorában kezdődnek a második kéz munkájának közvetlen folytatásaként, és jórészt olyan szövegek, amelyeket az előtte író második kéz is lejegyzett már, csak más forrásból és más helyesírással. Szabó Dénes e lapok (176–188) alapján (amelyet ő nem von össze a Mária és Szent Anzelm passiódialógusának kezével) idősebb scriptorra következtet (SZABÓ 1942: xv). Ennek a véleménynek a hibázások típusai és főleg a rögzült hibák nem mondanak ellent. Szabó további megállapítása – az első és második kéztől lényegesen különböző betűformák alapján –, hogy a harmadik kéz más kolostori iskola írásmódját képviseli, mint az előző kettő. E vélemény jogosságát látszanak megerősíteni – többek között – a megismételt zsolozs-

marészek (*Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis, Te Deum*) is, amelyeket ez a kéz nyilván a saját rendi kolostorában használatos (és az előző kéz által prezentálttól eltérő) szövegváltozatban és helyesírással tartott fontosnak újra rögzíteni.

A kiadás munkálatai során derült fény arra az összefüggésre, hogy az Apor-kódex 3. keze azonos a Lányi-kódex 1. kezével (lásd „A kódex története” című fejezetet). Ennek alapján igen valószínű, hogy e scriptor a premontreiek írásgyakorlatát követte.

A 199. lapon kezdődő, befejezetlenül maradt passiódialógusban Szabó két újabb kéz munkáját látja (nála 5. és 6. kéz). Az ötödikről megjegyzi, hogy betűi formájukban hasonlítanak a harmadik kezéhez, a hatodiké pedig az ötödikéhez; a három kéz hasonlóságát tanító–tanítvány(ok) viszonytal magyarázza (1942: xv–xvi). Az írástükrök változatosak. Míg a zsolozsmaszövegeknél megmarad az „öröklött” 25 soros írástükrő, a sűrűn teleírt oldalak, a passiódialógus lapjai sokkal szellősebbek, az oldalak rendszerint csak 14 sorosak, a betűk nagyobb méretűek, egészen a 227. lap 3. soráig, ahol az írás jóval kisebb betűkre vált. Az eltérő írásképek ellenére azonban a kéz azonossága kétségtelen. A paleográfai bizonytalanság (amely Volf esetében, aki átírást is készített, fel sem merül), helyesírási és hibatipológiai érvekkel elosztható. A tisztábban látás kedvéért a két rész hangjelölését és hibatipológiáját külön vizsgáltuk.

a) Hangjelölés: 176/14–188 (a zsolozsmához tartozó részek második sorozata)
(a mindig változatlan jelölésmódok kivételével)

hang	betű	példa	betű	példa
á	a	<i>Aldonk</i> (176/16) <i>baranĳa</i> (176/21)		
c	ch	<i>orchaĳa</i> (178/11)	c	<i>Cethalak</i> (181/5)
cs	ch	<i>dĳcherewnk</i> (178/20) <i>Nĳnchen</i> (183/16)		
é, ē	e	<i>nepenek</i> (178/13) <i>feldeben</i> (182/15)	ee	<i>ees</i> (177/9) <i>zeeles</i> (182/9)
g	g	<i>zentsegben</i> (178/8) <i>merged</i> (181/24)	gh	<i>sereghĳ</i> (179/5) <i>tengher</i> (181/4)
gy	gy	<i>gĳermeket</i> (177/17) <i>algĳatok</i> (180/15)	g	<i>kegetlennek</i> (187/14)
i, í	y	<i>mĳnden</i> (178/9) <i>Vĳllamok</i> (180/24)		
j	y	<i>eĳek</i> (180/23) <i>feĳedelmĳ</i> (185/19)		

k	k	<i>lattak</i> (180/6) <i>eneklek</i> (188/10)	c	<i>carodnak</i> (= karodnak) 185/22)
ly	ly	<i>kewelȳeket</i> (177/13) <i>folȳo</i> (181/5)		
ny	ny	<i>Menȳeȳ</i> (176/19) <i>leanȳanak</i> (177/6)	n	<i>fenesseg</i> (186/16)
ö, ő	ew	<i>thehetew</i> (176/19) <i>ewket</i> (185/9)		
sz	z	<i>zent</i> (178/25) <i>paztoroknak</i> (182/18)		
ty	ty	<i>atyat</i> (178/21)		
u, ú	v	<i>vtaȳt</i> (178/12) <i>vrban</i> (188/6)	w	<i>adwnk</i> (176/17) <i>wr</i> (188/7)
ü, ű	w	<i>zwnetlen</i> (178/24)	yw	<i>ȳwlnek</i> (178/18) <i>Tȳwz</i> (180/19)
v	v	<i>vȳzek</i> (180/14) <i>vȳgadak</i> (188/6)	w	<i>wȳlagnak</i> (176/23) <i>newe</i> (182/7)
zs		–		
néma h	gh	lásd g alatt	th	<i>mȳnket</i> h (178/3) <i>Theged</i> (179/15)

KNIEZSA (1952: 108) rendszerezésében a „Mellékjel nélküli helyesírás” I. A. 14. típusát alkotja (nála az Apor-kódex 2. kezeként).

A 3. kéz **hangjelölése** e szövegrészben a betűkapcsolatos hagyományt követi. A magánhangzók körében ezt az elvet képviseli az /ö/, /ő/ hangok *ew* jele. Az /u/, /ú/ és az /ü/, /ű/ hangok közös jele a *w*; az utóbbi hangpárra emellett a feltűnően régies (az Árpád-korból is ismert) *yw* is utal. A hosszú magánhangzók jelölése megegyezik a rövidkével, csak az /é/ esetében vannak betűkettőződéses adatok.

A mássalhangzók körében a palatális mássalhangzókat betűkapcsolat jelöli (*gy*, *ly*, *ny*, *ty*). A /c/ és a /cs/ hangokat szintén; közös jelük a *ch*. A /g/ jeleként feltűnően gyakori a *gh*.

Az /i/, /í/ és a /j/ hangokra azonos betű utal (*y*). Ugyancsak egységes megoldás érvényesül a /v/ és az /u/, /ú/, /ü/, /ű/ kapcsán (*v*, *w*). Egészében ez a kéz aránylag kevés számú betűvel él, egy-egy betűt többféle hangértékben használ, s e gyakorlatában elég következetes.

Az elválasztás terén távol áll a szótagelv követésétől, vö. 179/5: *kere-ksegeben*, 179/22: *new-edet*, 183/18: *ȳstene-wnk*.

A **szövegtagolást** az jellemzi, hogy az egymást követő szövegegységek írása folyamatos; egy-egy új szöveg címe sor közepén, rubrummal írva jelenik meg (178/19: „Te deum laudamus”). A rubrum a javítások során is feltűnő szerepet kap (vö. 182).

A szöveg belső tagolásának legfőbb eszköze a mondatkezdő nagybetű, mely gyakran rubrumozva jelentkezik. Nagybetűk előfordulnak tagmondatok elején, sőt néha sorok elején is. Írásjele a kettőspont, mely mondathatáron és tagmondathatáron egyaránt használatos, de nem általános jelleggel. A szöveg második felében ez a jel csak elvétve fordul elő.

b) Hangjelölés: 199–228 (Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről)

(a mindig változatlan jelölésmódok kivételével)

hang	betű	példa	betű	példa
a	a	<i>akaratom</i> (205/10) <i>wala</i> (208/7)	aa	<i>taartya</i> (228/2)
á	a	<i>harom</i> (203/11) <i>kernalnak</i> (203/13)	aa	<i>faakkal</i> (227/13)
c	ch	<i>tagach</i> (= tagadsz) (214/7) <i>archayath</i> (217/13)		
cs	ch	<i>wachararol</i> (201/2) <i>choda</i> (204/5)		
e, ě	e	<i>Nemzetet</i> (211/11) <i>Istennek</i> (219/9)	ee	<i>feleesege</i> (226/10)
é, ě	e	<i>edes</i> (200/12) <i>seteth</i> (209/12)	ee	<i>ees</i> (201/13) <i>keez</i> (= kész) (205/11)
gy	gy	<i>wagyok</i> (200/6) <i>gyakorta</i> (202/2)	g	<i>legen</i> (205/13)
i, í	y	<i>fjam</i> (201/1) <i>yrrwa</i> (205/7)	i	<i>harmic</i> (201/6)
j	y	<i>yegjeth</i> (206/14) <i>yay</i> (210/14)	i	<i>Iarna</i> (209/14) <i>Iobyä</i> (220/7)
k	k	<i>inkab</i> (203/14) <i>peternek</i> (208/13)		
ly	ly	<i>olyakath</i> (200/3) <i>kýralý</i> (223/1)		
ny	ny	<i>kennya</i> (200/13) <i>kenyerwlnek</i> (205/5)	ń	<i>ańay</i> (211/12)
o	o	<i>sok</i> (199/9) <i>monda</i> (200/14)	oo	<i>sook</i> (226/13)
ó	o	<i>alathwalo</i> (202/15) <i>yol</i> (204/10)	oo	<i>koor</i> (205/10)

ö, ő	ew	<i>ew</i> (199/12) <i>elsew</i> (203/11)	ø	ø (199/13, 204/3, 216/13)
sz	z	<i>ziz</i> (200/12) <i>zent</i> (203/3)		
ty	ty	<i>Latÿatok</i> (220/6) <i>atÿam</i> (224/12)	ʈ	<i>aʈam</i> (205/8) <i>aʈamath</i> (209/3)
u, ú	w	<i>fordwla</i> (206/4) <i>el fwtanak</i> (209/7)		
ü, ű	w	<i>enllensegemtwl</i> (203/7)		
v	w	<i>wele</i> (209/9) <i>woltam</i> (209/11)		
zs	s	<i>sÿdokra</i> (201/12)		
néma h	gh	<i>megh</i> (200/5) <i>oraÿgh</i> (206/7)	th	<i>zenth testeth</i> (204/3)
	dh	<i>akaratodh</i> (205/13), <i>Bezÿdh</i> (207/10)		

KNIEZSA (1952: 129) rendszerezésében az Apor-kódex 199–222 lapja (a kódex 4. kezeként) a „Keverékhelyesírás” III. A 17. típusát alkotja. (Nála a 222–227. lap az 5. kéz munkája, vö. i. m. 108.)

E szöveg **hangjelölésében** a betűkapcsolatok alkalmazása jelenti a meghatározó elvet. Ugyanakkor mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók jelölésmódjában szórványosan jelen vannak a mellékjeles helyesírás nyomai is.

A magánhangzók körében az /ö/, /ő/ jele elsődlegesen az *ew*. Emellett azonban (mindig az *ő* névmás leírásakor) több alkalommal előfordul a „farkas o” is (lásd a táblázatot). A hosszú magánhangzók általában jelöletlenek, egy-egy esetben azonban betűkettőzés utal rájuk (/á/, /é/, /ó/, lásd fent). Ennél jóval szokatlanabb módon akad néhány példa a megfelelő rövid magánhangzóknek betűkettőzéssel való írására is (/a/, /e/, /o/, lásd fent). Egy-két ritka mellékjeles forma a 2. kéz hasonló jelenségeire emlékeztet: 223/8: *még*, 225/9–10: *Meég*.

A mássalhangzók közül a palatálisok esetében a hagyományos betűkapcsolatok jelentkeznek (*gy*, *ly*, *ny*, *ty*), kivételesen előfordul azonban egy-egy mellékjeles betű is (*ñ*, *ʈ*, lásd fent). Az alábbi adat főként a mellékjel értéke körüli zavarról tanúskodik: 203/12: *gégén* (= gyengén), bizonytalan hovatartozásával is emlékeztetve a 2. kéz hasonló példáira. A /c/ és a cs/ közös jele a *ch*.

Az /i/, /í/ és a /j/ jelölésmódja azonos (*y*), az /u/, /ú/, /ü/, /ű/ és /v/ hangoké szintén (*w*). Ez a takarékos betűkihasználás megegyezik a korábban leírt zsolozsma-szövegekével.

A hangjelölés tekintetében elmondható, hogy e szöveg helyesírása nagymértékben azonos a 3. kéz által írt korábbi szövegekével, viszont egyedi sajátossága az

itt-ott átütő mellékjelezés. A kettősség háttérében alighanem a másolt szöveg és a saját, megszokott hangjelölés különbsége húzódik meg.

Az elválasztás terén ebben a szövegben sem érvényesül a szótagelv, vö. 204/3: *ho-gý*, 210/6: *mo-nda*.

A **szövegtagolás**nak fontos eszköze a rubrum. Vörös tintával van írva a címközlemény (199), s jellemző a rubrumozott nagybetűk használata, mondatkezdő helyzet mellett más esetekben (például sor elején) is, hasonlóan a korábbi zsolozsmaszövegekhez. Egy tíz lapos részben a vörös színnek semmi nyoma (212–221), utána viszont ez visszatér: rubrummal íródnak nagybetűk, kettőspontok, sőt a dialógust tagoló szavak is (222). Az egész szöveg fő írásjele a ferde virgula; egyes lapokon azonban (222–226) a kettőspont kap központi szerepet.

Az elkülönítve végzett vizsgálat eredménye tehát az, hogy a két szövegegység helyesírása a lényeges kérdésekben azonos; az eltérések minden bizonnyal az előzményszöveg helyesírásának maradványai (a zsolozsmás részben a jelölésmódként archaikusabb *v* és *c* alkalmazása, a passiódialógusban a ritka mellékjeles betűk).

A **hibatipológia** még egyértelműbbé teszi a kézazonosságot, és megdönti a három különböző, tanító–tanítvány viszonyú kéz feltevését. A hibatípusok mindkét szövegegységben egyezők, eltérések az elkövetés gyakoriságában vannak. Az anticipációs hibákon kívül jellegzetesek a kifelejtett betűk, szórészek, szavak utólagos betoldásai. A javítatlanul maradt helyek is mindkét szövegegységben ugyanazon scriptor típushibáit mutatják, aki egyrészt felesleges betűket told be, másrészt viszont betűket felejt ki (ez nagyon gyakran a szavak első szótagi magánhangzója). Néhány példa, szövegegységek szerint elkülönítve:

Felesleges betűk: zsolozsmaszöveg: *zamalaltassal* (179/18), *ezetendemnek* (182/14), *segeleýed* (179/16); passiódialógus: *Aneselmws* (218/7), *kegyetelenseegenek* (227/1).

Hiányzó betűk: zsolozsmaszöveg: *remenktewn* (180/2), *nep- | dne*¹⁴ (180/8–9), *That* (185/19), *Legýnek* (185/23), *ff- | ldnek* (187/5–6), *ýdwssegere* (187/14); passiódialógus: *lew* (216/12, vö. *lewn*, 217/8), *pter* (217/3), *prdikallotwala* (221/10), *that* (221/13), *Flele* (222/6), *wlna* (222/9), *wla* (226/1).

Megegyező téves alakok: zsolozsmaszöveg: *Nen* (183/8); passiódialógus: *Nen* (200/7, 206/6, 207/12 – három ízben is).

Mindehhez járul még, hogy a két rész egyező javítási technikákat is mutat: a hibás rész elhalványítását, majd felülírását.

A szóvégi elválasztás terén mindkét szövegegység távol áll a szótagelv követésétől.

A hangjelölés, elválasztás és a hibázások tehát kétségtelenné teszik, hogy a 176–188. és 199–228. lapokat ugyanazon scriptor másolta – az írásváltozások, a rubrumozás különbségei és a nagybetűk díszítése alapján feltehetően különböző

¹⁴ A | sorvéget jelöl, amelynek láthatóan szerepe van a hiba elkövetésében.

időszakokban. Ilyen időbeli cezúra lehet pl. a 222. lap, amelyen változik a rubrumkezelés, és a szövegtagolás eszköze néhány lapra a kettőspont lesz. Az első szövegegységnek a zsoltároskönyvekből (Keszthelyi kódex, Kulcsár-kódex) ismerős iniciáléi után (pl. 180), a passiódialógus kezdetétől a scriptor egyes nagybetűket pontokkal díszít, amelyek helyenként arcot idéznek (199, 210, 211), majd a 214. laptól ez a szokása is megritkul, végül abbamarad. Megjelennek viszont három lapon (főleg a 211, de a 215 és 216 is) intonációs jelekként is értékelhető apró pipák, leginkább az *Oh* indulatszó felett. A különféle eszközök következetes alkalmazása nem látszik a scriptor erősségének.

Az Apor-kódex 4. keze

189–198: „Három jeles szolgáltatás”

A szövegegység írása – eltérően a kódex többi kezétől – textuális jellegű, basztarda elemekkel, mint például a *z-k*, *s-ek* (mindkettő több változatban is használatos) vagy a 149/10 *a*-ja a *walo*-ban. Az *n* és *u* betűk gyakran elemeikre nyílnak szét (ami több esetben nehezíti az olvasatot), a *de*, *bo*, *ho* betűkapcsolatok többször egy közös szárban összeragadnak. A két hosszú *s* felül hurokban kapaszkodik össze, harapófogóra emlékeztető formát alkotva (pl. 192/20, 194/2, 14, 15). Hasonló felső hurok, de nem középen, hanem az összekapcsolt *f*-ek jobb oldalán a harmadik kéznél is többször előfordul, feltehetően közös iskolára utalva.

A scriptor az írástükör jobb és bal oldalát kettős vonallal zárta le, közöttük 4–5 mm távolság van (vö. SZABÓ 1942: XIV). Az első lapon (189) a sortávolság változó, később ez egységessé válik. Az általa alkalmazott írástükör 20 soros.

Hangjelölés (a mindig változatlan jelölésmódok kivételével)

hang	betű	példa	betű	példa	betű	példa
á	a	<i>harom</i> (189/3) <i>wthan</i> (197/11)				
c	c	<i>leckek</i> (197/9) <i>lecketh</i> (198/7)	ch	<i>lechkeketh</i> (190/25)		
cs	ch	<i>wecherneÿe</i> (190/4) <i>chak</i> (196/13)				
e, ě	e	<i>egh</i> (190/6) <i>fěvedelm</i> (191/3)	ee	<i>eez</i> (189/9) <i>keel</i> (191/14)		
é, ē	e	<i>azokerth</i> (194/18) <i>mÿsere</i> (196/16)	ee	<i>ees</i> (189/8) <i>keeth</i> (191/19)		

g	gh	<i>haranghozas</i> (190/2) <i>veghe</i> (198/11)				
gy	gh	<i>egh</i> (189/18) <i>auagh</i> (190/1)	ghy	<i>monghja</i> (191/12) <i>eghÿethembe</i> (193/1)	ğ	<i>vağhon</i> (191/18)
i, í	y	<i>mÿnth</i> (190/6) <i>kÿk</i> (192/25)	i	<i>Ighen</i> (189/17) <i>Igh</i> (189/18)		
j	y	<i>yeles</i> (191/1) <i>ÿdeyen</i> (195/16)	i	<i>Ielees</i> (189/3)		
k	k	<i>akÿk</i> (196/1) <i>chak</i> (196/15)				
ly	ly	<i>Ilyen</i> (194/1) <i>mely</i> (196/10)				
ny	ny	<i>mennÿ</i> (= mennyi) (193/17) <i>annÿ</i> (194/12)	ñ	<i>Vecherñere</i> (192/1)		
ö, ő	o	<i>Elozer</i> (189/5) <i>othwen</i> (197/4)	o	<i>oth</i> (= öt) (190/10) <i>o</i> (191/5)	eo ew	<i>f^{eo}</i> (190/6) <i>f^{ew}</i> (191/2)
s	s	<i>yeles</i> (191/1) <i>zolghalthathasban</i> (196/13)	z	<i>zolghalthathaznak</i> (195/10) <i>kÿz azzon</i> (195/18)		
sz	s	<i>serenth</i> (189/1) <i>saz</i> (193/2)	z	<i>lezen</i> (195/4) <i>zolghalathnak</i> (192/19)		
t	th	<i>tharthozÿk</i> (191/3) <i>zoltharth</i> (192/18)				
ty	thy	<i>athÿafÿw</i> (192/18) <i>Athÿank</i> (194/20)	ty	<i>atyafÿak</i> (192/3)		
u, ú	w	<i>w^{than}</i> (190/15)	uu	<i>uugh</i> (191/20)		
ü, ű	v	<i>fekethvs</i> (= fökötös) (192/17)	w	<i>fekethwssek</i> (= fökötösek) (192/20)		
v	w	<i>walo</i> (191/10) <i>wesnek</i> (192/8)	u	<i>alua</i> (= állva) (192/8) <i>uers</i> (197/11)	v	<i>vers</i> (197/19) <i>veghe</i> (198/11)
zs	s	<i>solozm^{ath}</i> (192/6)	z	<i>zolthar</i> (197/3)		
néma h	gh	lásd g és gy	th	lásd t és ty	bh	<i>tobh</i> (192/20)
	dh	<i>massodh</i> (194/2)	ph	<i>azzonnaph</i> (194/17)		

KNIEZSA (1952: 124) rendszerezésében ez a rész a „Keverékhelyesírás” III. A. 1. típusát alkotja (nála az Apor-kódex 3. kezeként).

A 4. kéz **hangjelölési** gyakorlata jórészt betűkapcsolatos jelölésmódra épül, de elég tarka módon. A magánhangzók közül feltűnően heterogén az /ö/, /ő/ jelölése, melynek kapcsán a legkülönbözőbb jellegű megoldások váltakoznak (o és „farkas o”; ew és eo). A magánhangzó-hosszúság általában jelöletlen. Az /e/–/é/ esetében viszont mind a rövid, mind a hosszú hangok jeleként előfordul az e és az ee.

A palatális mássalhangzók közül az /ly/, /ny/, /ty/ jelölése a szokásos betűkapcsolatos hagyományt követi, a /gy/ jele viszont a *gh*, mely egyszersmind a /g/-re is utal. Mind a /g/–/gy/, mind a /t/–/ty/ hangpár jelölésében a *h* betű úgyszólván elmaradhatatlan. A palatális mássalhangzók jele néha még mellékjelet is kap. A /cs/-t *ch* betűkapcsolat jelöli.

Egészében e szöveg hangjelölési gyakorlatát az jellemzi, hogy egy-egy hangnak nemegyszer többféle jele is van, másfelől egy-egy jel többféle funkcióban is szerepel (vö. különösen: /g/–/gy/ hangpár), így az oppozíciók érzékeltetése nem mindig valósul meg.

A kéz gyakorlatában a hangérték nélküli *h* használata bizonyos esetekben szinte kivételtelen. Használja a kételemű *ty* betűi között: *Athjank* (194/20), a /k/ hangértékű latin *c* mellett: *ochthawajä* (194/17–18), sőt javítás jelleggel pótolja is: *zolghalthathyk* (195/20).

Másik jellegzetes javítása a kettős aposztróf betoldása /i/, /j/ funkcióban: *le”end* (193/18 – rubrummal), vö. 189/5, 194/8 is. Összefüggés tehető fel a fenti elem, a latin *-tio* írásában alkalmazott hasonló jel (lásd alább), sőt talán a /gy/ és az /ny/ egyik ritkább jelölésmódja között is (vö. két vonásos *g*, *n*).

A szövegegység hangjelölése (különösen az /s/, /sz/, /zs/ tekintetében) megenged bizonyos – akár a forrásszövegből öröklődő – német hatást.

Sajátos a latin elemek írásmódja. (Ezeket nem a táblázatban, hanem itt tüntetjük fel.) A szokásos, eredeti latin formák (*vigilia*, *evangelium*) mellett elég gyakran érvényesül a magyar szavak hangjelölésére kialakított gyakorlat, vö. 190/16: *wygyľyayä*, 195/11: *ewanghelywm*. A latin *-tio* szóvég egyik visszatérő írásmódja itt a következő: *visithac”o* (189/5).

A szóbetoldásnak a nagyobb szövegegységek elkülönítésében, rendezésében is szerepe van. Ilyen a rubrumos *harmad* (195/16), és a szöveg lezárásaként a „*veghe wagõn*” (198/11).

E szövegnek szinte egyetlen írásjele a ferde virgula. Az első lapon kettősponttal is találkozunk. Az elválasztójel vékony és halvány vonal, sokszor alig látható.

A javítások egy részében a betoldások és törlések esetleges szövegformálásra utalhatnak:¹⁵ „Mýnd azokerth akýk <zerzethwnkbe ayanlotthak maghokath es azokerth akýk «zerzethwnknek» ymadsaghwnkban kezdetthwl> zerzethwnknek

¹⁵ A <...> a törlés jele, a «...» a betoldásé.

walamÿ ÿowal wolthanak wolna «es» zerzethwnek ÿmadsaghaban ayanlothth maghokath” (196/1–7); „mynth az keeth elso<ben> zolgalthathasban” (196/12).

Egyes lapokon halmozódnak a javítások, ilyen a 194., amelyen a hibák egyegyede található. A hangjelölési rendszer és a hibázások a negyedik kezét nem mutatják jó íráskultúrájú scriptornak.

Későbbi kezek bejegyzései

Írta: Kocsis Réka

A kódexben az évszázadok során a főszöveg idejéhez képest későbbi kezek is nyomot hagytak.

Mennyiségileg és műfajilag is legjelentősebb az a kéz, aki a 41–164. lapokon az egyes zsoltárokhoz kapcsolódó, általában egy mondat hosszúságú bejegyzéseket írt. Összesen 79 ilyen marginális található a kódexben. A bejegyző gótikus kurzív írással jegyezte be őket, könnyű kézzel, hegyes tollal, a betűk egy részét önállóan formálva. A töredékek lapjai között is látunk hasonló jegyzetekre utaló nyomokat, így valószínű, hogy mindegyik zsoltárhoz tartozott bejegyzés. A szövegek rendszerint az alsó margón, esetenként a felsőn kaptak helyet. Az egyes bejegyzések általában a zsoltárok rövid kivonatát vagy történelmi magyarázatát, liturgiai szerepét adják meg.

Ezek a marginálisok az ókeresztény idők óta ismert „tituli psalmodum”, vagyis zsoltárcím, zsoltárfelirat műfajába tartoznak. Pontos megfelelőjük megtalálható Székely Istvánnak az 1548-ban Krakóban nyomtatott „Zsoltárköny”-ében (vö. SZENTMÁRTONI SZABÓ 1991). Székelynél ezek minden egyes zsoltár kezdeténél szerepelnek, kisebb és más típusú betűvel szedve, mint a főszöveg, és a „somma” megjelölést viselik. Habár különböző vélemények fogalmazódtak meg a két szövegegyüttes kapcsolatára vonatkozóan, összetartozásuk egyértelmű (vö. főleg GERÉZDI 1960: 22, SZENTMÁRTONI SZABÓ 1991: 22–23). Nyelvi sajátosságaikból következtetve egy latin szöveg magyar fordítására mehet vissza mindkét változat. A két szövegsor hangjelölése nagyban eltér egymástól, szövegüket tekintve majdnem szóról-szóra megegyeznek. A különbségek fő oka, hogy az Apor-kódexben található változat sok esetben betold egy lexikai alanyt (*a próféta* vagy *Dávid*), illetve esetenként tartalmazza azokat a héber eredetiben is szereplő zsoltárfeliratokat, amelyek az évszázadok során a zsoltárok kezdősoraivá váltak, és Dávid életrajzi eseményeire alkalmazzák azokat. Ezek Székelynél is jelen vannak, de a zsoltárok száma és a summa között helyezkednek el, megint más betűtípussal. Ilyenek például:

zsoltár- szám	lap- szám	Apor-kódex szövege	Székely István summája	lap- szám	zsoltár- szám
62.	50	Dawýd eneke mýkoron wolna az Iehuda nak pwztaýaba Istentewl fegetfegewt ker nagý geryedetes zywel az ellenseg ellen	Istentől segetsíget kir nag geriedetes biuel az ellensig ellen.	60v	63.
64.	52–53	Dawýthnak eneke es dyczeretý Halat ad wr ýftennek hogý az ewangýellýom mýnd ez zeles wýrdettetyk es ýnty az nepeket hogy az wr ýftenth dýczerýek az ew hozzank walo yo woltaerth	Halat ad istennec hog az euangelium mind ez beles vilagon hirdetetic / es inti az nepeket hog az istent dicziriec az ű hozzanc valo io voltaert.	62r	65.
77.	75	Afaphnak tanýttaffa / regý dolgoknak czelekedetybawl ýnty az nepeketh hogý Istenben býzzanak	Regi dolgoknak czelekódetiből inti az nepeket hog istenbe bizzanac.	78r	78.

Kisebb, főleg grammatikai eltérések figyelhetők még meg a két szövegben, és apró nyomok, például hangjelölésbeli egymásra hatások, amelyek közös forrásra utalnak. A latin forrásszöveg feltárása további kutatások feladata (vö. Kocsis megj. e. b).

Az Apor-kódex bejegyzéseinek helyesírása – szemben a kódex főszövegének kevert, de alapvetően mellékjeles helyesírásával – kancelláriai típusú mellékjelte-
len, egy-két grafémától eltekintve. Az utóbbiakra példa: gyakran használ *o*-t (az /*ö*/, /*ő*/, és néha az /*o*/ hangok jelölésére) és olykor *w*-t, /*u*/, /*ú*/ vagy /*ü*/, /*ű*/ hangér-
tékekben.

A marginálisok nyelvi állaga egyértelműen elüt a kódex zsoltárokat tartalmazó részének jellemzőitől, sokkal későbbi keletkezést valószínűsít: ha az íráskép nem 16. század eleji lenne, keletkezésüket akár a század második felére is tehetnénk. Volf György a kódexbe kerülésük időpontját a 15. század végére tette, és azt gon-
dolta, hogy az első kéztől származnak (VOLF 1879–1881: XXXVII–XXXVIII). (Az ő felfogása szerint az „első kéz” írta a kódexet egészen a 176. lap közepéig.) Szabó Dénes 16. század eleji férfiírásnak tartja, Gerézdi Rabán és Madas Edit az írás jellege alapján a 16. század 20-30-as éveire datálják (GERÉZDI 1960: 22). Ezt a ké-
sőbbi datálást erősítik bizonyos nyelvi jellemzők is, melyek azt is feltételezik, hogy bár a szöveg másolat, az eredeti sem keletkezhett hamarabb a 16. század első

felénél. Ilyen, a kései ómagyar kor vége felé megszilárduló morfológiai jelenségek: a szibillánsok után hasonló felszólítómód-jelek, illetve *j* kezdetű személyragok, pl. *magyarazzak* (66–67), *zydalmazzak* (70), *oltalmazza* (72), stb.; a *-dalom/-delem* képző hosszabb alakja a *-dalm/-delm*-hez képest, pl. *býzodalom* (49, 92), *gýzodelemerth* (121); és az eredeti *-ál/-é* eredményhatározó rag *-vál/-vé* alakban való kapcsolódása a korábbi hiátustöltős állapothoz képest: *semywe* (128).

A szöveget fejlett névelőzés jellemzi, melynek a teljes kiépülése az ómagyar kor végére, középmagyar kor elejére történt meg. Ugyancsak a kései ómagyar korban alakult ki és terjedt el két olyan kötőszó használata, mely a szövegegyüttesben többször szerepel: a *pedig* (66–67, 91, 128) és a *továbbá* (43, 99, 100, 144). A *pedig* a kódexekből jól ismert *kedig* ~ *kedég* *p*-s elhasonulással keletkezett változata, melyet a 16. század elejéről adathatunk először (vö. TESz.), a *továbbá* pedig az ugyanilyen alakú határozószóból fejlődött kötőszóvá, különböző tartalmú mondatrészek vagy gondolatsorok összekapcsolására. Levezetésekben gyakran használt szó. Ugyancsak 16. század eleji kódexekből adathatunk először a *beáurul* (122) és a *megprófétál* (61) igekötős igéket, a 15. század legvégéről a *sámkivetés* (154) szót (vö. TESz., NySz.), és szintén a század elején bukkan fel először a ’külföld, idegen ország’ jelentésű *vendégország* (84; vö. JordK. 126vb).

A marginálisoknak a kódexbe kerülése tehát minden bizonnyal egy későbbi, az írás jellege alapján 1520–1530-as évekbeli bejegyzőtől származik, mely datálást a szövegek nyelvi állapota is megerősíti. (A kérdés részletes vizsgálatát lásd: Kocsis 2014, megj. e. a.)

Egy-két szót, szótöredéket, olykor egy-két mondatot hagytak ránk még későbbi kezek. A kötéstáblákon 16. századi és későbbi kezeiktől különféle tollpróbák, szó- és mondatöredékek látszanak. Az elsők: *legen mn* és *jia* szótöredékek, ezen túl a *Petrus Apor* possessor-bejegyzés és az adományozást dokumentáló sorok: „Báro Apor Susánna Pünkösti Gergelyné urasszony ajándéka” (ezekre nézve lásd „A kódex története” című fejezetet). A hátsó kötéstáblán *Amen*, egy *een edez clar* töredék, néhány betű és egy bizonytalan olvasatú betűsor, talán név. A 102. lap bal margóján keresztben egy 19. századnak tűnő kéz íráspróbája: *E Éneklettek*. A 188. lap tetején egy *Maria* felirat, a kódexbe jegyző kezek valamelyike írhatta be, a lap alján pedig egy 19. századnak tűnő bejegyzés: „Óh ti Boldog órák | hova tuntek hogy | olyan meszsire távoztok | a békességes tőréstől”. Hasonló stílusú bejegyzés a kódex utolsó, 228. lapján: „Jedzés | A Regiséget tekintő | Okoskodások igen | Szépek és méltó a meg | Tekintésre, De | Elemben Bajos | az olvasása | Ammen | mend örökke”. A 102. lap íráspróbája és a két hosszabb bejegyzés azonos kéztől származhat. A 198. lap utolsó sora után rubrummal írva három halvány betű látható (talán *Ihs*).

A zsoltárszámok mutatója

Összeállította: Korompay Klára és Szentgyörgyi Rudolf

Zsoltárszám a textus masoreticus (és ennek nyomán a modern bibliafordítások) szerint ¹⁶	Zsoltárszám a Vulgata (és ennek nyomán <i>Az imaórák liturgiája</i>) szerint	Az Apor-kódex zsoltárszáma	A kódex lapszáma
31 (8–10, 15–19, 23–24) ¹⁷	30 (8–10, 15–19, 23–24)	[30] ¹⁸	1–3
32 (5–6, 11)	31 (5–6, 11)	[31]	4–5
33 (1–2, 10–11, 19–21)	32 (1–2, 10–11, 19–21)	[32]	5–7
34 (7–9, 15–18)	33 (7–9, 15–18)	[33]	8–9
35 (2–6, 10–12, 18–19, 25–26)	34 (2–6, 10–12, 18–19, 25–26)	[34]	10–13
36 (5–7, 13)	35 (5–7, 13)	[35]	14–15
37 (1, 8–10, 17–20, 27–29)	36 (1, 8–10, 17–20, 27–29)	[36]	15–18
40 (13–15)	39 (13–15)	[39]	19
41 (3–7, 10–13)	40 (3–7, 10–13)	[40]	20–21
42 (5–8, 11–12)	41 (5–8, 11–12)	[41]	22–23
43 (1, 5)	42 (1, 5)	[42]	23–24
44 (2–3, 7–10, 17–21)	43 (2–3, 7–10, 17–21)	[43]	24–26
45 (2–5, 12–17)	44 (2–5, 12–17)	[44]	27–28
46 (4–9)	45 (4–9)	[45]	29
47 (5–10)	46 (5–10)	[46]	30
48 (9–12)	47 (9–12)	[47]	31
49 (7–12, 16–19)	48 (7–12, 16–19)	[48]	32–33
50 (6–11, 17–21)	49 (6–11, 17–21)	[49]	34–35
51 (6–9, 16–18)	50 (6–9, 16–18)	[50]	36–37
52 (3–6)	51 (3–6)	[51]	38
54 (7–9)	53 (7–9)	[53]	39
55 (2–3, 8–13, 15–20)	54 (2–3, 8–13, 15–20)	[54]	39–41
56 (2–8, 14)	55 (2–8, 13)	[55]	42–43

¹⁶ Egyes zsoltárszámok hiánya abból adódik, hogy a kódex megfelelő lapjai hiányoznak vagy töredékesek.

¹⁷ Az Apor-kódexben töredékesen található zsoltárok, illetve zsoltársorok esetében a megfelelő zsoltárversek számát is feltüntettük a textus masoreticus és a Vulgata számozása szerint. A teljes zsoltársorok számai zárójel nélkül állnak, a töredékes zsoltársorokat kerek zárójellel jelöljük.

¹⁸ Az Apor-kódexben a hiányok miatt nem olvasható, de a zsoltárok folyamatos számozásából kikövetkeztethető zsoltárszámokat (és héber betűket) szögletes zárójellel jelöljük.

57	56	56	43–44
58	57	57	44–45
59	58	58	45–47
60	59	59	47–48
61	60	60	48–49
62	61	61	49–50
63	62	62	50–51
64	63	63	51–52
65	64	64	52–54
66	65	65	54–55
67	66	66	55–56
68	67	67	56–59
69	68	68	59–63
70	69	69	63
71	70	70	63–66
72	71	71	66–67
73	72	72	67–70
74	73	73	70–72
75	74	74	72–73
76	75	75	73–74
77	76	76	74–75
78, 1–(62) ¹⁹	77, 1–(62)	77	75–80
84, (9) ²⁰ –13	83, (9)–13	[83]	81
85	84	84	81–82
86	85	85	82–84
87	86	86	84
88	87	87	84–86
89	88	88	86–90
90	89	89	90–92
91	90	90	92–93
92	91	91	93–95
93	92	92	95
94	93	93	95–97
95	94	94	97–98
96	95	95	98–99
97	96	96	99–100
98	97	97	100–101
99	98	98	101–102
100	99	99	102–103

¹⁹ Az Apor-kódexben a zsoltár 61. verse még teljes, a 62. vers csak részlegesen van meg.

²⁰ Az Apor-kódexben a zsoltár 9. verse csak részlegesen van meg, a 10. vers már teljes.

101	100	100	103
102	101	101	103–106
103	102	102	106–108
104	103	103	108–110
105	104	104	110–114
106	105	105	114–118
107	106	106	118–121
108	107	107	121–122
109	108	108	122–124
110	109	109	125
111	110	110	125–126
112	111	111	126–127
113	112	112	127
114	113 (A), 1–8 ²¹	113	127–128
115, 1–(7) ²²	113 (B), 1–(7)	113	128
119, 20–32 ²³ <i>Gímel, Dálet</i>	118, 20–32 <i>Gimel, Daleth</i>	[119] ²⁴ [<i>Gimel</i>], <i>Deleth</i>	129–130
119, 33–48 <i>Hé, Vav</i>	118, 33–48 <i>He, Vau</i>	120 <i>He, Vaw</i>	130–131
119, 49–64 ²⁵ <i>Zajin, Hét</i>	118, 49–64 <i>Zain, Heth</i>	[121] <i>Zaÿ, [Heth]</i>	131–132
119, 65–80 ²⁶ <i>Tét, Iód</i>	118, 65–80 <i>Teth, Iod</i>	122 <i>Beth [!], Ioth</i>	132–133
119, 81–96 <i>Káf, Lámed</i>	118, 81–96 <i>Caph, Lamed</i>	123 <i>Caph, Lamech</i>	133–135
119, 97–112 <i>Mém, Nún</i>	118, 97–112 <i>Mem, Nun</i>	124 <i>Men, Num auag Nym</i>	135–136
119, 113–128 <i>Számek, Ajin</i>	118, 113–128 <i>Samech, Ain</i>	125 <i>Sameth, Aÿm</i>	136–137
119, 129–144 <i>Pé, Cádé</i>	118, 129–144 <i>Phe, Sade</i>	126 <i>ffe, Sade</i>	137–138
119, 145–160 <i>Óóf, Rés</i>	118, 145–160 <i>Coph, Res</i>	127 <i>Coph, Res</i>	138–140
119, 161–170 ²⁷ <i>Sín, Tav</i>	118, 161–170 <i>Sin, Tau</i>	128 <i>Sÿn, Thau</i>	140
125, (5)	124, (5)	[134]	141
126	125	135	141
127	126	136	141–142

²¹ Ezt és a rákövetkező zsoltárt a Vulgatában és az Apor-kódexben egyetlen zsoltárként találjuk. (A Vulgatában a versszámok a 8. vers után újrakezdődnek.) Az *imaórák liturgiájában* külön zsoltárként találjuk, erre utal az (A) és (B) megjelölés.

²² Az Apor-kódexben a zsoltár 6. verse még teljes, a 7. vers csak részlegesen van meg.

²³ Az Apor-kódexben a szakasz elejéről hiányzik három vers (118, 17–19), a következő (118, 20) azonban hiány nélkül megvan.

²⁴ 118. zsoltárszámmal jelölve a 118. zsoltár hiányzó első két szakasza (118, 1–16: *Aleph, Beth*).

²⁵ Az Apor-kódexben az 54–55. versek csak töredékesen vannak meg, az 56. vers hiányzik.

²⁶ Az Apor-kódexben a 67–68. és a 70. versek csak töredékesen vannak meg, a 69. vers a maga egészében hiányzik.

²⁷ Az Apor-kódexben a szakasz végéről hiányzik hat vers (118, 171–176), a megelőző (118, 170) azonban hiány nélkül megvan.

128	127	137	142
129	128	138	142–143
130	129	139	143
131	130	140	143–144
132	131	141	144–145
133	132	142	145
134	133	143	145–146
135	134	144	146–147
136	135	145	147–148
137	136	146	148–149
138	137	147	149–150
139	138	148	150–152
140	139	149	152–154
141	140	150	154–155
142	141	151	155–156
143	142	152	156–157
144	143	153	157–159
145	144	154	159–160
146	145	155	160–161
147, 1–11	146	156	161–162
147, 12–20 ²⁸	147	157	162–163
148	148	158	163–164
149	149	159	164
150, 1–3 ²⁹	150, 1–3	160	164

Párhuzamos helyek más magyar kódexekben (Összefoglaló táblázat)

Összeállította: Csernák-Szuhánszky Debóra

lapszám	szövegegység	párhuzamos helyek ³⁰
1–42	Ps 30–55 (töredékek)	KulcsK. 66–135; KeszthK. 66–141; DöbrK. 75–114

²⁸ A Vulgata szerinti 146. és 147. zsoltárt a textus masoreticusban (és ennek nyomán a modern bibliafordításokban) folyamatos versszámozással egyetlen zsoltárként találjuk.

²⁹ Az Apoc-kódexben a szakasz végéről hiányzik három vers (150, 4–6), a megelőző (150, 3) azonban hiány nélkül megvan.

³⁰ A Batthyány-kódex megfelelőit a táblázat nem tartalmazza, mert abban már egy új, protestáns hagyomány érvényesül.

43–80	Ps 56–77	KulcsK. 135–187; KeszthK. 142–195; DöbrK. 114–144; Ps 62: FestK. 28–30, 250–255; Ps 66: FestK. 30–32
81–128	Ps 83–113	KulcsK. 209–291; KeszthK. 222–313; DöbrK. 156–201; Ps 92–93: FestK. 25–27, 246–248; Ps 94: FestK. 2–5, 219–221; Ps 99: FestK. 27–28, 248–250; Ps 109: CzechK. 137–139; FestK. 104–107, 183–185; Ps 112: CzechK. 139–141; FestK. 107–109, 185–187
129–140	Ps 118, 20–170	KulcsK. 303–321; KeszthK. 328–352; DöbrK. 55–56, 59–71
141–164	Ps 125–150	KulcsK. 329–363; KeszthK. 360–408; DöbrK. 207–29; Ps 125: FestK. 83–85; Ps 126: CzechK. 144–146; FestK. 85–86, 111–113, 189–191; Ps 127: FestK. 86–88; Ps 128–130: FestK. 94–99; Ps 131–133: FestK. 126–133, 203–210; 338–340; Ps 147: CzechK. 146–149; FestK. 113–115, 191–193; Ps 148: FestK. 36–39; Ps 149–150: FestK. 39–42
165–166	Athanasius hitvallása	KulcsK. 53–57; DöbrK. 56–59
167–168	Te Deum	AporK. 178–180, lásd alább; KulcsK. 50–52; KeszthK. 48–50; FestK. 21–24, 241–245, 325; GömK. 51–53; DöbrK. 233–234; PeerK. 291–307
168–169	Magnificat (Canticum Mariae: Lk 1, 46–55)	AporK. 177, lásd alább; MünchK. 55ra; FestK. 119–121, 197–200; MünchEml. ³¹ GömK. 54–55; DöbrK. 234–235, 402–403; PeerK. 166–169; CzechK. 153–155; CornK. 51v; JordK. ³² 113vb; TihK. 125–127, 396
169–170	Benedictus (Canticum Zachariae: Lk 1, 68–79)	AporK. 177–178, lásd alább; MünchK. 55rb–55va; FestK. 44–47, 268–272; DöbrK. 232; JordK. 114ra
170	Nunc dimittis (Canticum Simeonis: Lk 2, 29–32)	AporK. 180, lásd alább; MünchK. 56rb; FestK. 135, 212–213; DöbrK. 234, 392; JordK. 114va; TihK. 194; NagyszK. 372; ÉrdyK. 209–210; ÉrsK. 111
170–171	Conditor alme	KeszthK. 50–52; DöbrK. 235–236
171–172	Veni Redemptor	KeszthK. 53–54; DöbrK. 236–237
172–173	A solis ortus cardine	KeszthK. 54–56; FestK. 352–354; DöbrK. 237–238
173	Audi benigne Conditor	

³¹ Vö. HAADER 2005: 167–169. Noha nem kódexbeli előfordulás, szorosan idetartozik.

³² A Jordánszky-kódex lapszámait a faksimile kiadás szerint adjuk meg.

173–174	Vexilla regis	DöbrK. 240–241
174–175	Ad caenam agni	
175–176	Ave maris stella	FestK. 116–118, 195–197; CzechK. 151–153
176–177	Gloria in excelsis Deo	
177	Magnificat	AporK. 168–169, lásd fent
177–178	Benedictus	AporK. 169–170, lásd fent
178–180	Te Deum	AporK. 167–168, lásd fent
180	Nunc dimittis	AporK. 170, lásd fent
180–181	Benedicite (Canticum trium puerorum: Dán 3, 57–88)	BécsiK. 131–133; FestK. 32–36, 255–259; DöbrK. 230–231
181–182	Confitebor tibi (Canticum Isaiae: Iz 12, 1–6)	DöbrK. 243–244
182–183	Ego dixi: In dimidio (Canticum Ezechiae: Iz 38, 10–20)	DöbrK. 244–245
183–184	Exultavit cor meum (Canticum Annae: 1Sám 2, 1–10)	DöbrK. 245–247
184–186	Cantemus Domino (Canticum Moysis: Kiv 15, 1–19)	DöbrK. 247–249; JordK. 28vb–29rb
186–188	Domine audiui (Canticum Habacuc: Hab 3, 2–19)	BécsiK. 273–275; DöbrK. 249–251
189–198	Három jeles szolgálta- tás	LányiK. 304–313
199–228	Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kinszenve- déséről	Párhuzamos téma: WinklK. 137–234; NádK. 143–307 egymással azonos fordítás; DebrK. 607–624; WeszprK. 1–112 is rokon velük, de más fordítás; LobkK. 153–174; DebrK. 305–326 egy- mással azonos fordítás; DöbrK. 1–13; ÉrsK. 77–102

Az Apor-kódex kötése

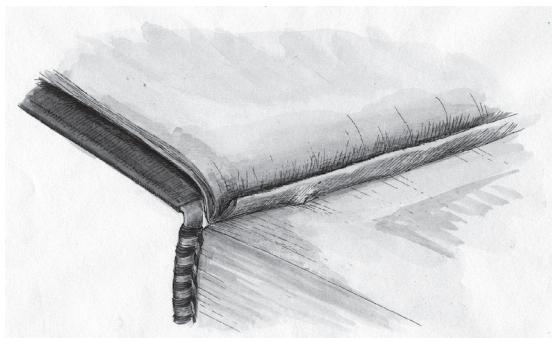
Írta: Tóth Zsuzsanna

Az Apor-kódex kötése 16. század eleji fatáblás, vaknyomásos, magyar reneszánsz bőrkötés. Ugyanabban a műhelyben készült, mint a Lányi-kódex kötése (SZABÓ 1942: VII, ROZSONDAI 2009: 179) és feltehetően azok a kötések, amelyeket KOROKNAY ÉVA a Lányi-kódex kötésével rokonított (1973), bélyegzőik és a táblák díszítésének felépítése alapján. A Lányi-kódexről elnevezett kötéscsoportot könyvében 16 kötet képviseli, mely nevét, a műhely ismeretének hiányában, legjelentősebb kötetéről kapta. Nincsenek köztük azonban az Erdélyben található kötések, így az Apor-kódexé sem. A feldolgozáskor kiindulási alapnak a könyvében leírt kötésekot tekintettem. Az összes Koroknay-féle kötés kézbe vételére nem volt lehetőségem, de 16 kötésből 9 felmérése megtörtént. Ezekhez járult még három újabb kötés, amelyekre MUCKENHAUPT ERZSÉBET tanulmánya (1996) hívta fel a figyelmemet, közülük kettő a Csíki Székely Múzeumban található, egyet pedig a Széchényi Könyvtár vásárolt 1994-ben árverésen (Ant. 7980). Az Apor-kódexszel együtt összesen 13 kötés összehasonlítása történt meg. (A listát lásd a tanulmány végén.) A kötetek összevetésekor nemcsak a bélyegzők egyezését kerestem, hanem a kötéstechnikai sajátosságok összehasonlítására is lehetőség nyílt. Sajnos éppen a csoportnak nevet adó Lányi-kódex – átkötése miatt – kötéstechnikai szempontból nem vizsgálható.

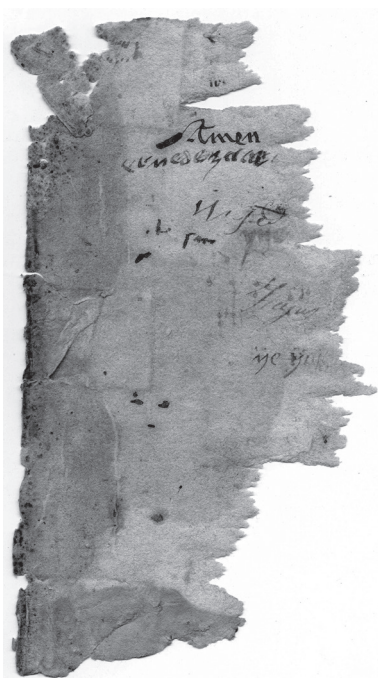
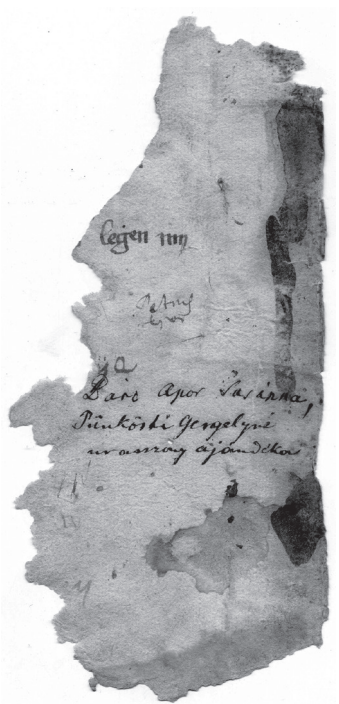
A kódex előzéke és fűzése

A kódex előzékeinek csak tükörként kiragasztott töredékei maradtak fenn, ezért az előzék szerkezetére csak a magyar reneszánsz kötések és a kötéstípuson belül elkülönített Lányi-kötések előzékei alapján következtethetünk.

Általában, a fennmaradt Lányi-kötések esetében pedig mindig, az első és utolsó íven egy-egy levélpárt hajtottak át, és az áthajtást nem ragasztották le, csak a fűzéssel rögzítették. A rögzítés a Lányi-kódex kötéscsoportja esetében eltér a szokásostól, mert az első és utolsó ívben nem egy, hanem általában két szál fut. Sajnos a Lányi-kódex, mely kódexként leginkább analógiának lenne tekinthető, kötéstechnikai szempontból már nem tanulmányozható, így csak valószínűsíthetjük azt, hogy az Apor-kódexen is áthajtott levélpár alkotta az előzéket.

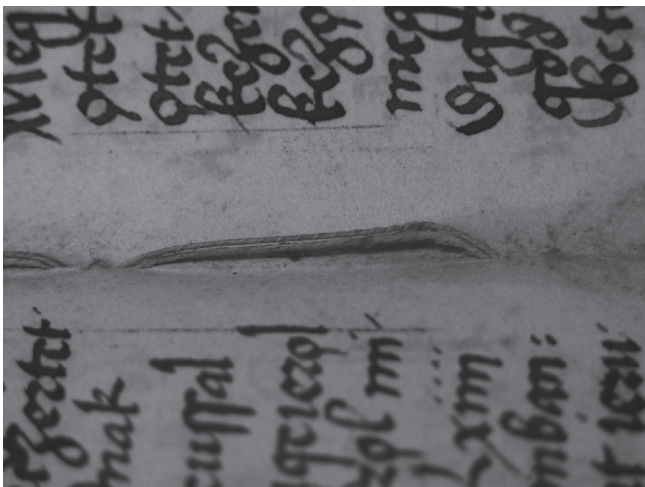

1. Az előzékként az első íven áthajtott levélpár a 3. számú vizsgált kötésen

2. Az Apor-kódex elő- és háttábláján fennmaradt előzéktöredékek

Az Apor-kódex ívfüzeteit két dupla fehér bőrbordára fűzték, és ugyanebből a bőrből készítették az oromszegő alapokat is, melyeket a fűzéssel egy menetben rögzítettek a könyvtetsthez, hasonlóan a vizsgált kötésekéhez. Az Apor-kódex fűzését dupla szállal végezték, ennek oka talán csak az volt, hogy a fűzőszálat túl vékonyak találták. Az ívek vastagságát a fűzőcérnák többszöri tekerésével töltötték fel a bordákon.

3. Az íveket dupla szállal fűzték

A fűzés során a bordákat kerülő fűzőszál az utolsó borda fölött az ún. hurokkötő-nél lép ki az ívből, majd az előző ív alá hurkolva lép vissza ugyanabba az ívbe, miközben láncöltéssor képződik a gerincen. Majd a szál továbbhaladva az ív végén lép ki, ezután az oromszegő alapot megkerülve a kilépő szál körbehurkolása – egy gyöngy képzése – után lép a következő ívbe. Így a bőr oromszegő alapot a fűzőszál körbetekerése és hurkolása rögzíti a könyvhöz a bordákhoz hasonló erősségű kötést létrehozva.

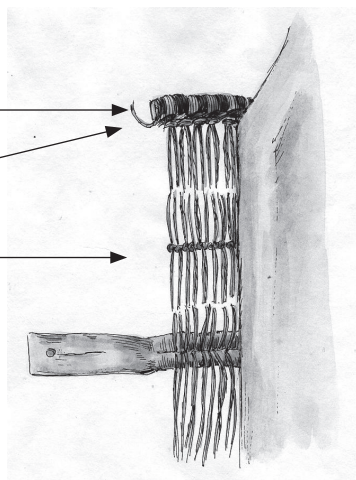
A szétbontott kódex lappárjainak vizsgálata alapján úgy tűnik, a kódex íveinek ez volt az egyetlen kötése. A bizonytalanságot a lappárok sérültsége okozza.

A bőr oromszegő alap, hímzéssel
díszítve

A fűzőszálon az oromszegő
alap alatt képzett gyöngy

A fűzőszálon futó láncöltést
adó huroksor

A dupla bőrbordát a bőrszíj
felhasításával alakították ki

4. Az Apor-kódex részben lebontott fűzése

Az Apor-kódex és a Lányi-kötések megismeréséhez ismernünk kell a kor fűzés-technikáit is.³³ Az 1500-as évek nemcsak a kiadások, hanem a könyvek számában is ugrásszerű növekedést hozott, ami jelentős kötésttechnikai változásokat vont maga után. A változás néhány évtized alatt zajlott le, miközben együtt éltek a régi és az új módszerek. A technikák minden bizonnyal műhelyekhez, könyvkötőkhöz tartoztak, bár ezek azonosítása a kötések nagyarányú pusztulása miatt már valószínűleg csak részben lesz lehetséges.

A korban még találkozhatunk olyan kötésekkel, bár egyre csökkenő számban, ahol a fűzés során a bordákat kerülő fűzőszál az ívből csak az ívvégeken lép ki, és az oromszegő alapot megkerülve lép vissza az ívbe, hurokkötő képzése nélkül. A másik fűzés mód az Apor-kódexnél leírt módszer. Tehát az egyik szerint hurokkötő képződik a gerincen, a másik szerint nem. A harmadik módszer ezt a két általánosan elterjedt módot ötvözi. A fűzés során az oromszegő alapot szintén a fűzéssel egy menetben rögzítették, de csak az első és utolsó íveknél (3-6 ív terjedelemben) képezték hurokkötőt, a kötet középső részén nem. Ez a fűzéstípus a másik kettőnél sokkal kevésbé elterjedt, feltehetően az 1510-es, 1520-as években fordul elő. Azonban a Lányi-kódex kötécsoportjába tartozó könyvek fűzése ilyen módon történt. (A kötések túlnyomó részén, de mindenhol, ahol a fűzés vizsgálható volt.) Talán a fűzés mód kiforratlanságára utal, hogy ez a fűzés még a kötécsoporton belül sem teljesen egységes. A korban mindhárom fűzés technika használatban volt, de már visszaszorult egy negyedik fűzéstípus térnyerése miatt, amely az újabb kötéstípusokkal terjedt. A fűzés során ekkor a hurokkötőnél léptek át az egyik ívből a másikba az oromszegő alap rögzítése nélkül, lehetővé téve az ívek fűzés utáni körülvágását, ami sokkal gyorsabb volt, és pontatlanabb fűzést is megengedett.

A magyar reneszánsz kötésekben mind a négy fűzéstípus használata kimutatható, de főleg az első három használata és leginkább az Apor-kódexszel megegyező a jellemző. Felmérésük azonban még csak részben történt meg.

A Lányi-kötések összetartozását tovább erősíti fűzésük hasonlósága, azonban egyelőre nem magyarázható a szintén a kötécsoportba tartozó Apor-kódex fűzésének eltérő volta.

A kódex oromszegője

A fűzés során rögzített oromszegő alapra, amelyet a bordákhoz hasonlóan többszöri tekeréssel fedtek be egyenletesen, kétszínű oromszegőt hímeztek. A kötécsoport tagjaihoz hasonlóan a hímzést több szállal, nyers és vörösbarna színnel végezték.

³³ Az említetteken kívül más fűzéseket is használtak, de ezek leginkább egy-egy speciális kötésformához tartoztak, használatuk nem volt elterjedt.

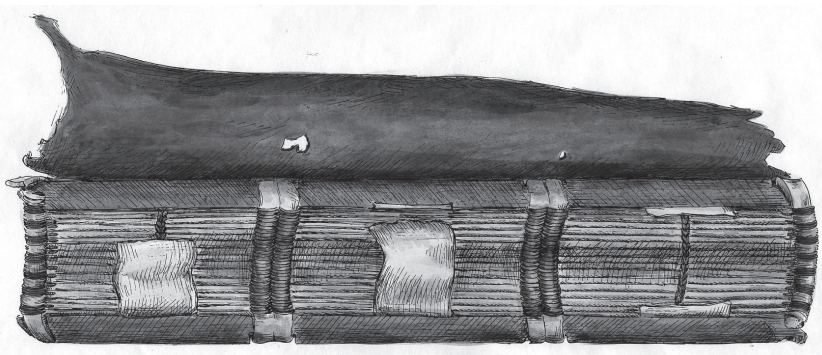
5. A kódex kétszínű oromszegője, megfigyelhetők az alapot rögzítő öltések

A metszés

A metszés festetlen, megsötétedett, azonban a kódexcsoport legtöbb tagján sárga festés nyoma látható. Ez a szín kedvezőtlen tárolási körülmények esetén nyomtalanul eltűnhet, ezért nem zárható ki, hogy a kódex metszése is eredetileg festett volt.

A könyv gerince

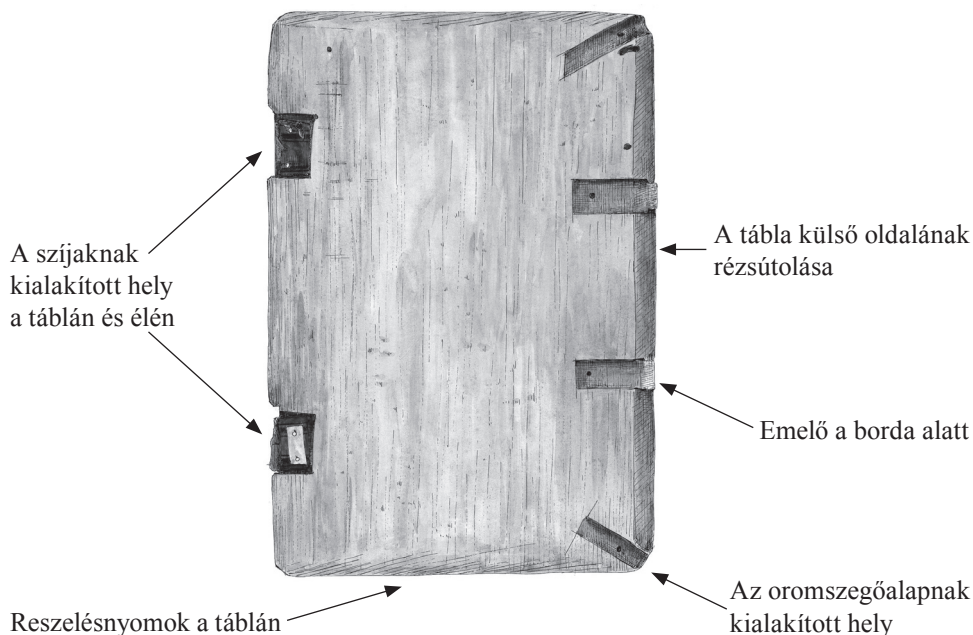
A gerincet a bordák között, a bordák alatt és felett beíratlan pergamenszalaggal kasírozták meg, a kasírozások gerincen túlnyúló végeit a táblák belső oldalára ragasztották ki. A gerinc formája a könyv állapota miatt nem volt megfigyelhető, de a kötéstípust és a többi Lányi-kötést összevetve vagy egyenes, vagy alig láthatóan gömbölyített lehetett.

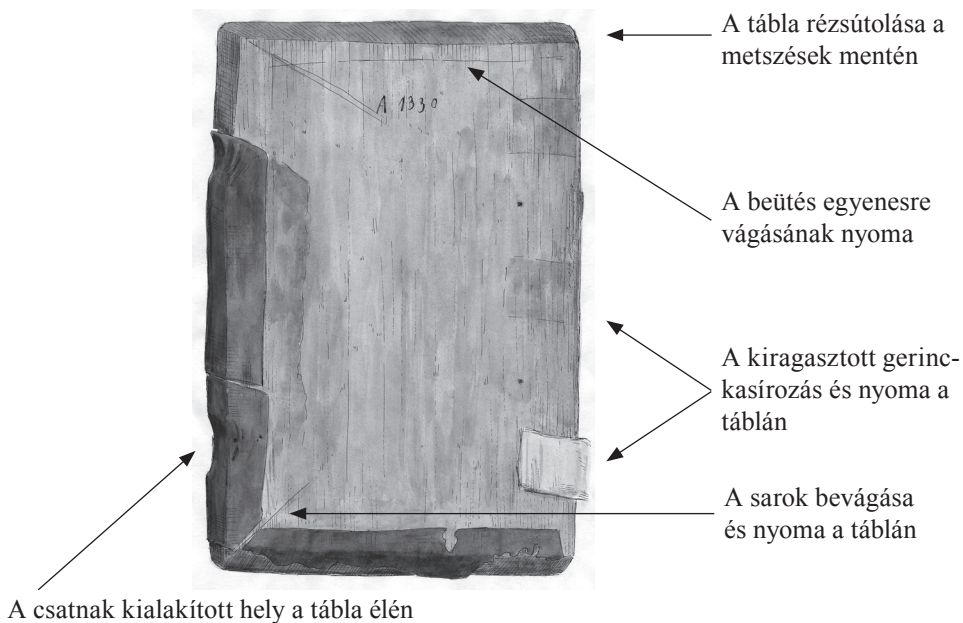
6. A kódex gerince

A kódex táblái

A táblák bükkfából készültek, kialakításuk megegyezik a kötőcsoport többi tagjáéval. (A 11. számú kötet táblája kivétel, ez ugyanis nem fatábla, hanem összekasírozott nyomtatványokból készült. A kötetek listáját lásd a tanulmány végén.) A táblák belső oldala a metszések mentén rézsútolt, gerincnél egyenes, a külső oldalt csak a gerincoldalon rézsútolták, de teljes keresztmetszetében. A bordák táblára futásánál a bordák alatti részen kis emelőt találhatunk. Ez csak a Csíki Székely Múzeum Ltsz. 6587-es jelzetű, töredékes állapotban fennmaradt kötetén figyelhető meg, a többi kötésen takarásban van. (Ugyanezen kötés tábláinak színoldalát – az Apor-kódexhez hasonlóan – fejnél és lábnál, alig észrevehetően, szabálytalanul megreszelték, talán így tompítva a tábla élet.) A fatáblák külső oldalába a bordák és oromszegő alapok helyét bemélyítették. A bordákat és az oromszegő alapokat egy-egy faszöggel rögzítették a helyére. A táblák élén helyet alakítottak ki a szíj fordulásának és a csat helyének és akadásának.

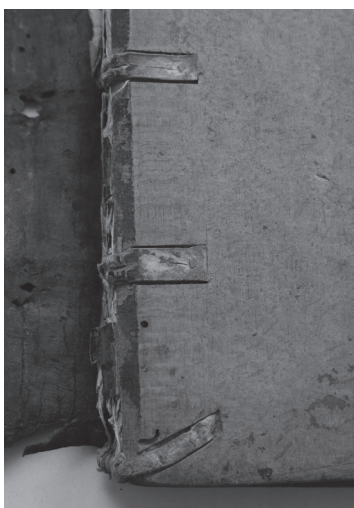
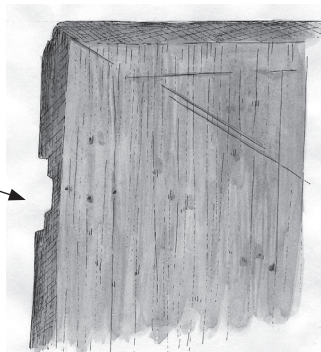

7. A háttábla külső oldala

8. Az előtábla belső oldala

9. A csatnak kialakított hely a fatábla élén

10. A szíj és az oromszegő alap rögzítése

A kötésbőr

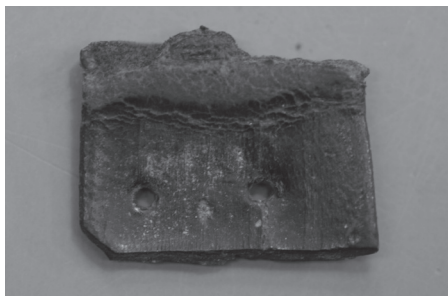
A kötés a „Lányi-kötések”-hez hasonlóan vörösbarna kecskebőrből készült. A kötésbőr színét nagyrészt a növényi cserzés alakította ki, de a beütésen fennmaradt sötétebb sáv arra utal, hogy a bőr színét módosíthatták. A korban a festett és a csak a cserzés színét viselő bőr használata is általános volt. Ha a bőrt festették, akkor azt általában már a majdnem kész könyvön, a bőrfelhúzás után tették, ezért a festés a beütést gyakran csak részben fedi. A gerincbőrön a bordákat duplára dolgozták ki, és bordaként dolgozták ki az oromszegőket is. Mind az oromszegőket, mind a bordákat nyomás hangsúlyozza, ami nem fut a táblák színére. A könyv beütéseit a bőrfelhúzás után egyenesre vágták, a sarkoknál a rétegeket egymásra hajtották és a felesleget levágták, így a sarkokon a beütés élben illeszkedett. A vágások nyoma megfigyelhető a fatáblákon. Ugyanezt a borításmódot találjuk a csoport többi tagján is.

A kötésbőrt vaknyomással, egyesbélyegzőkkel díszítették, az elő- és háttábla díszítése megegyezik, a magyar reneszánsz kötések általános típusát követve centrális elrendezésű, vázát a tábla közepe felé szűkülő keretek alkotják. Az első keretben elszórtan ötszirmú szabad rozetták (lásd a 2. számú bélyegzőt) láthatók, a hosszoldalakon elszórtan, a rövidebb oldalakon csupán egy-egy. A második keretet akantuszospalmettás bélyegző két variánsával töltötték ki, a hosszanti oldalakon negatívként a motívum rajza nyomódik a bőrbe (lásd a 6. sz. bélyegzőt), fejnél és lábnál pedig a motívum emelkedik ki a benyomott háttérből (lásd a 3. sz. bélyegzőt). A harmadik keret díszítetlen maradt, de a határoló keret sarkait léniák kötik össze. A léniákkal három részre osztott középmező centrumába nagyméretű gótikus szabad rozettát (lásd az 1. sz. bélyegzőt) nyomtak. A fölötte és alatta lévő mezőt két-két, a keretből kifelé mutató virágtő (lásd az 5. számú bélyegzőt) díszíti. A gerincet két duplaborda osztja három részre, s mindhárom mező díszített. A bordák közötti mezőbe három haránt irányú, a táblák középmezejében is előforduló virágtő került. A bordák alatti és feletti területet szívidomos rácsdíszítmény tölti ki (lásd a 6.számú bélyegzőt).

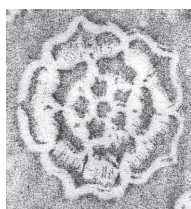

11. A kötésbőr

Ugyancsak vaknyomás díszíti a szíjak fennmaradt töredékeit is. Hasonló vaknyomás figyelhető meg a kötécsoport többi tagjának szíjain is.

12. A léniákkal díszített szíjtöredék

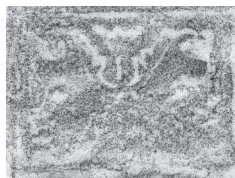
1.

2.

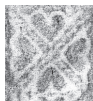
3.

4.

5.

6.

1. Gótikus nagyrozetta
2. Ötszirmú szabad rozetta
3. Akantuszos-palmettás bélyegző I.³⁴
4. Akantuszos-palmettás bélyegző VI.
5. Virágtő II.
6. Szívidomos rácsdíszítmény

13. Az Apor-kódex bélyegzőinek levonata³⁵

A kódex csatjai

A kötetben a karéjos csattípusba tartozó csatot találunk. A csat a csattípus 1500 után elterjedt késői formájának tipikus példája, lehajtott elejű, díszítetlen. Anyaga sárga-

³⁴ A kötécsoport bélyegzőkészletében egy motívumot több bélyegző képvisel, a variánsokat római számok jelzik. Jelen tanulmány az Apor-kódex szempontjából vizsgálja a kötécsoport bélyegzőit, és nem tér ki az összes bélyegzőre, ezért nem jelenik meg az összes variáns, vagyis az összes római szám sem.

³⁵ A bélyegzők levonatait Rozsonдай Marianne készítette.

réz. A vizsgált köteteken, a Lányi-kódexen is, a nürnbergi csattípus példányait találjuk, az Apor-kódex csatja eltér ezektől, de az 1510-es években mindkét csattípus használata általános volt. A nürnbergi csattípus darabjait szinte bizonyosra vehetően vásárolták, az Apor-kódexen lévő díszítetlen példányt akár helyben is elkészíthették.

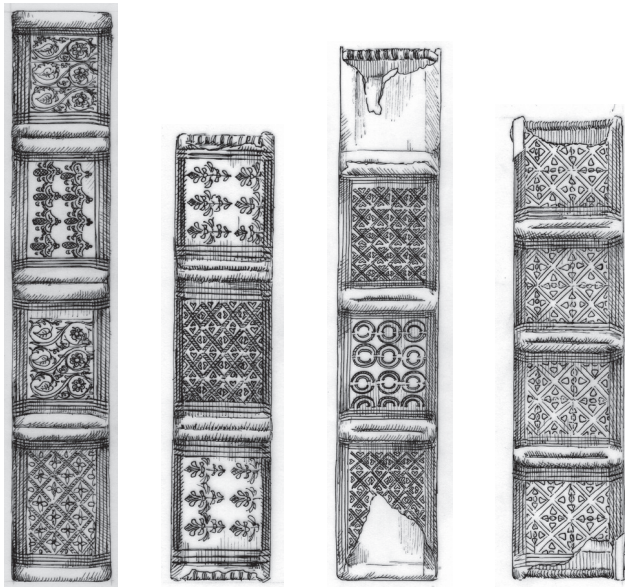
14. A kötésen fennmaradt egyetlen csat

Az Apor-kódex bélyegzői más könyvkötéseken

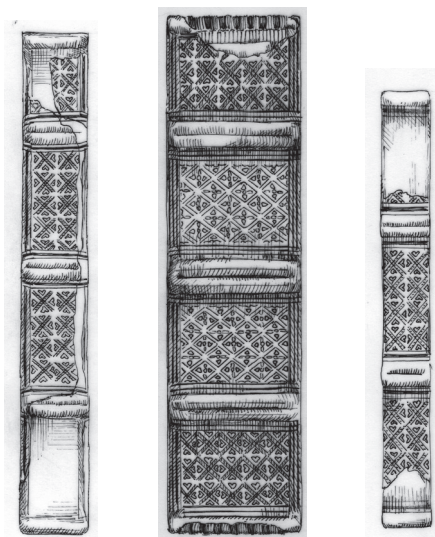
Az Apor-kódex és a Lányi-kódex bélyegzőinek azonosságát már SZABÓ DÉNES megállapította (1942: vii). Ezután természetesnek tűnt, hogy a KOROKNAY ÉVA (1973) által a Lányi-kódex nevével jelzett csoport bélyegzőit alapul véve kezdjem a kötések vizsgálatát. A 13 vizsgált kötésen összesen 27 egyesbélyegző határozható meg. Továbbra is a Koroknay Éva által megállapított „Lányi-kötéscsoport” bélyegzőit tekintve alapnak, a négy utólag idekapcsolt kötés közül három – köztük az Apor-kódexé is – biztosan idetartozik, mert díszítésük három vagy több bélyegzőben megegyezik a többi kötéssel. A negyedik könyvön a gerinc nyomása már felismerhetetlen, ezért csak négy bélyegző azonosítható, ezekből kettő más kötésekben is megjelenik, így a „Lányi-kötések” csoportjába tartozása csupán feltételezhető.

A csoport kötéstábláinak díszítését kizárólag egyesbélyegzők lenyomataiból építették fel. A táblák díszítésének felépítése reneszánsz, centrális elrendezést mutat. Az egyesbélyegzők motívumkincse azonban gótikus elemeket is tartalmaz, ilyen például az egyik legmeghatározóbb bélyegző, a gótikus nagyrozetta.

A kötések elő- és háttáblájának díszítése minden esetben megegyezik, és azokon a kötésekben, ahol tanulmányozható, minden esetben vaknyomással díszítettek a bordaközök is. Díszítésük egy kötésen belül is lehet eltérő, mint az Apor-kódexen, de meg is egyezhet. Eltérő díszítést találunk még a 1., 3., 5., 8., 10. és 12. kötésen, egyezőt a 6., 7., 9., és a 11. számú könyvön. Az azonos díszítőmotívum a felmért kötésekben minden esetben rácsminta. Szintén jellemző, hogy a szíjak vagy maradványaik léni-ákkal díszítettek, nemcsak színoldalukon, hanem általában visszájukon is.

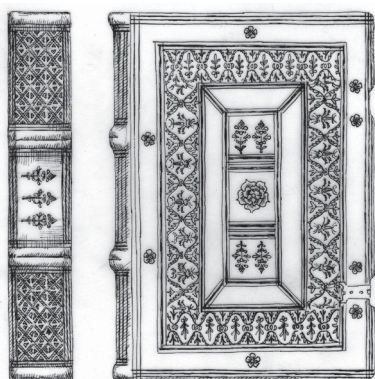

15. Eltérő díszítésű bordaközök

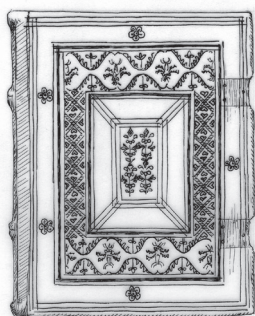

16. Azonos díszítésű bordaközök

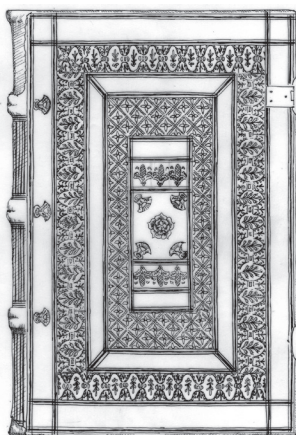
A felmért kötések díszítésének felépítése is hasonlóságot mutat, ami szintén összetartozásukra utal, de nem hallgatható el, hogy hasonló képet mutat több, a Virginia-kódex kötéscsoportjába sorolt, és néhány közelebről meg nem határozott közép-európai és budai kötés is. Ugyanezek a kötések figyelhető meg a Lányi-kötésekkel azonos motívumú, hasonló rajzolatú bélyegzők használata is.

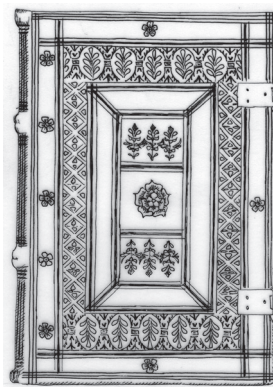
17. Az Apor-kódex díszítésének felépítése

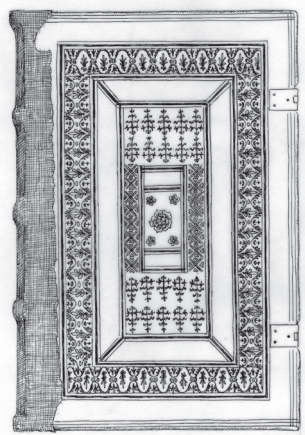
2. kötet: a Lányi-kódex

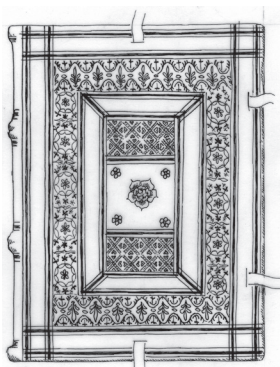
5. kötet

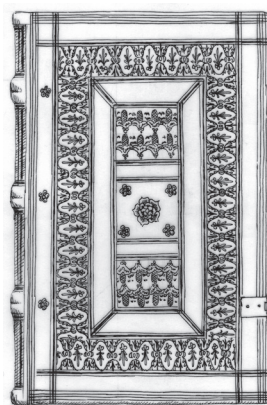
10. kötet

4. kötet

11. kötet

6. kötet

18. Néhány, a Lányi-kódex kötőcsoportjába tartozó kötet díszítésének felépítése

A felmért könyvek kötésének budai származását konkrét adatok vagy bejegyzések eddig nem erősítették meg, de ki sem zárták. Határozott előrelépést jelent viszont a kutatásban az utóbb a Lányi-kötéscsoportba sorolt OSZK Ant. 7980-as jelzetű kötet kötéstáblájából kifejtett makulatúra anyag. A nyomtatványtöredékeken Lauf Judit dolgozik, megállapítása szerint budai könyvkereskedők által megrendelt és forgalmazott nyomtatványok maradékát használta fel a könyvkötő.³⁶

A 13 vizsgált kötésen azonosítható 27 bélyegző közül 14 csak egy-egy kötésen fordul elő, 13 bélyegző használata viszont sokkal gyakoribb. Ilyen az egyik legmeghatározóbb megjelenésű bélyegző, a gótikus nagyrozetta (1. sz.), amely 11 kötésen látható, de a csoport névadóján, a Lányi-kódexen, talán a könyv kis mérete miatt nem. Ahol megtaláljuk, ott mindig a kötéstábla közepén, magányosan jelenik meg. A másik leggyakoribb bélyegző a szívidomos rácsdíszítmény, amely szintén 11 kötetet díszít, köztük az Apor- és a Lányi-kódexet is. Ugyancsak több kötésen fordulnak elő azonos akantuszos-palmettás, virágtöves és rozettás bélyegzők.

A 27 bélyegző azonban nem jelent egyúttal 27 motívumot is. A bélyegzőkészletben egy-egy motívumnak több variációja is megjelenik. Ennek magyarázata lehet például a rozetták esetében a jelentős méretkülönbség. Szembetűnő viszont a rácsdíszítmények és az akantuszos-palmettás bélyegzők nagy száma. Az előbbiből négy, az utóbbiból hat variációt találunk. Az akantuszos-palmettás bélyegzők közül a VI. variáns körvonalként nyomódik a bőrbe, szellős rajzolatot adva, míg a többi bemélyedő háttérből, zártabb, csíkszerű hatást keltve emelkedik ki. Ezek sok hasonlóságot mutatnak, és szinte azonos méretűek.

Akantuszos-palmettás
bélyegző I.

Akantuszos-palmettás
bélyegző II.

Akantuszos-palmettás
bélyegző III.

³⁶ Vö. LAUF megj. e.

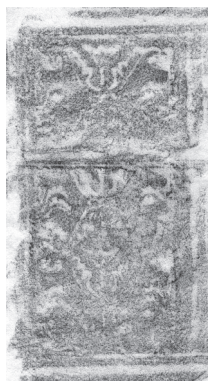
Akantuszos-palmettás
bélyegző IV.

Akantuszos-palmettás
bélyegző V.

Akantuszos-palmettás
bélyegző VI.

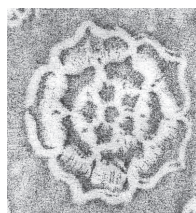
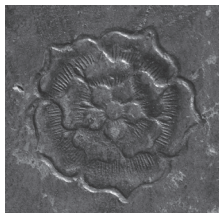
19. A Lányi-kötéseken előforduló akantuszos-palmettás bélyegző-variációk

Vajon ez a sok azonos méretű és hasonló rajzolatú bélyegző nem mond-e ellent a feltételezett közös műhelynek? Úgy gondoljuk, hogy nem. A bélyegző-variánsok nagy része több kötésen is megjelenik, sőt az Apor-kódex (I., VI.) és a 4. számú kötet (I., II.) az akantuszos-palmettás bélyegző-változatok együttes használatáról is tanúskodik. Viszont érdemes megemlíteni, hogy a magyar reneszánsz kötések több csoportján is megtalálhatóak ezek a népszerű motívumok: az akantuszos-palmettás bélyegző, a rácsmotívum, az összetett rozetta, sőt még a gótikus nagyrozetta is. Legtöbb esetben azonban jól látható a rajzolatbeli különbség. Elképzelhető, hogy más csoportokkal esetleg mégis előfordulhatnak bélyegző-egyezések, de ennek feltárása további kutatást igényel, melynek eredménye a kötetek csoportbesorolását esetleg módosítja.

Az Apor-kódex bélyegzőinek összevetése a csoport kötéseivel megerősíti Koroknay Éva koncepcióját. A csoport 12 kötése közül minden kötet hordoz legalább egy, de általában több, az Apor-kódexével azonos bélyegzőt, így a bélyegzők műhelyazonosságot, a kötéstechnika azonos iskolát feltételez. Azt azonban mindig szem előtt kell tartani, hogy 13 kötés bármely könyvkötő műhely fennállása során keletkezett kötéseknek csak nagyon kis töredéke lehet.

Függelék

Az Apor-kódex bélyegzőinek megjelenése a felmért kötéseken:

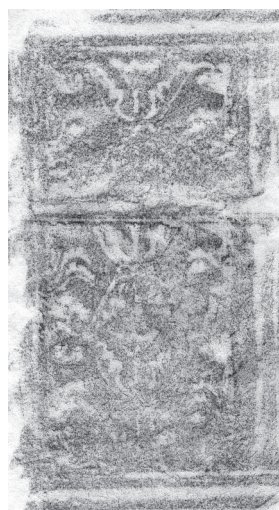
1. Gótikus nagyrozetta: 1., 3., 4., 5., 6., 8., 9., 10., 11., 12., 13.

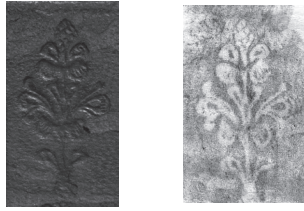
2. Ötszirmú szabad rozetta: 1., 2., 3., 4., 6., 9., 10.

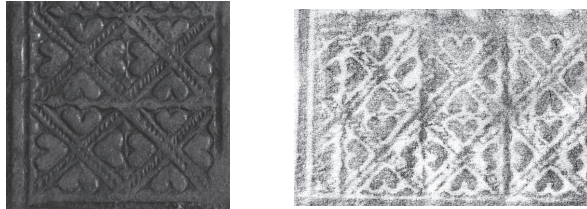
3. Akantuszos-palmettás bélyegző I.: 1., 3., 4., 5., 6., 9.

4. Akantuszos-palmettás bélyegző VI.: 1., 2., 13.

5. Virágtő II.: 1., 2., 8., 10.

6. Szívidomos rácsdíszítmény: 1., 2., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12.

A „Lányi-kötések” csoportjába tartozó felmért kötések:

1. Apor-kódex, 15. sz. első fele /15. sz. vége és 1520 előtt. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A.1330.
2. Lányi-kódex, 1519. MTA Könyvtára Kézirattára, K43. (Koroknay 77. sz.)
3. Faber, Jacobus Stapulensis: *Commentaria in epistolas S. Pauli*. Paris, Henricus Stephanus, 1512. OSZK, Ant. 983. (Koroknay 108. sz.)
4. *Homiliarius doctorum*. Basilea, Johannes Frobenius, 1513. OSZK, Ant. 1136. (Koroknay 110. sz.)
5. Ambrosius: *Omnia opera*. Pars III. Basilea, Johannes Frobenius, 1516. OSZK, Ant. 1247. (Koroknay 111. sz.)
6. *Postillae majores*. Lyon, Simon Vincent, 1517. OSZK, Ant. 9144. (Koroknay 112. sz.)
7. *Missale Strigoniense*. Venezia, Petrus Liechtenstein pro Stephano Heckel, 1513. OSZK, RMK III. 186. (Koroknay 117. sz.)
8. Silvester de Prierio: *Summa summarum de casibus conscientiae*. Strassburg, Johannes Grüninger, 1518. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. I. 68. XVI. (Koroknay 167. sz.)

9. Pelbartus de Themeswar: *Expositio psalmorum*. Hagenau, Heinrich Gran pro Johanne Rynman, 1513. RMK III. 183. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. I. 105. XVI.
10. Alexander de Villa Dei: *Grammatica linguae latinae*. Venezia, Petrus Liechtenstein pro Urbano Keym, 1519. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. II. 127. XVI.
11. Erasmus, Desiderius: *Institutio Principis Christiani*. Basilea, Johannes Frobenius, 1516. OSZK, Ant. 7980.
12. Ludolphus de Saxonia: *Vita Jesu Christi*. Lyon, Claudius Davost pro Stephano Gueynard, 1510. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, Ltsz 1272.
13. Guillelmus Parisiensis: *Postilla super epistolas et evangelia*. Lyon, Jean Trechsel, 1494. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, Ltsz 6587

Tanulságok és további kérdések

Az Apor-kódex azok közé az ómagyar kéziratok közé tartozik, amelyek semmilyen közvetlen információt nem tartalmaznak a kézirat keletkezési körülményeire, másolóira, használóinak körére nézve. A kódexszel eddig foglalkozó kutatók ezért vizsgálódásaik eredményeként sok tekintetben igen jelentősen eltérő következtetésekre jutottak. A jelen kiadással kapcsolatosan több kérdés tisztázódni látszik, miközben a kérdések egy része természetesen továbbra is nyitva marad. Az alábbiakban mindezek pontokba szedett összefoglalása következik.

1. Az Apor-kódex kötése a magyar reneszánsz kötések közé tartozik. Bélyegzői és kötéstechikája a Lányi-kódex kötőcsoportjához kötik, bár fűzése eltér a csoportétól. A Lányi-kötéseket mind a hagyományok, mind a legújabb kutatások budai műhelyhez kapcsolják, de erre továbbra is csak közvetett adatokat találtunk.
2. A ma csonka kódex eredetileg 19 ívfüzetből, 198 levélből (396 paginából) állt. A psalterium-részt 11 ívfüzetbe másolták, ebből tíz sexternió (12 leveles ívfüzet), egy pedig 14 leveles füzet volt. A psalteriumot kiegészítő műveket quaterniókba, 8 leveles ívfüzetekbe írták. A kötet elejéről hiányzik két sexternio, a közepéről kivágtak három quaterniót, a végéről pedig két quaternio veszett el, de a fennmaradt ívfüzetekből is hiányoznak levelek. A harmadik és a negyedik ívfüzet lapjait ugyancsak kitépték, ezekből csak kis háromszögletű levélcsonkok maradtak. Ma a kódexben 21 csonka és 93 teljes eredeti levél található, amelyek a kiadásban folyamatos paginaszámot kaptak: 1–228. A hiányokat az ívfüzet-ábrák pontosan feltüntetik. A vízjelek további kutatást igényelnek.

3. A kódex keletkezési ideje csak összetett módon adható meg. Első nagy szövegegysége, a zsoltároskönyv – a zsoltármához tartozó szövegek első sorozatával – a 15. században jött létre: maga a zsoltárfordítás minden bizonnyal a század első felében, ennek ránc maradt másolata pedig a század végén. A kódex további szövegegységei későbbiek; keletkezésük az 1520 előtti időszakra tehető.
4. A kézirat kezeinek száma helyesírás-történeti, hibatipológiai és egyéni szokások (a törlés-javítás módja, betűdíszítések) vallomása alapján négy scriptorban határozható meg. Az említett szempontok bevonására különösen a harmadik kéz esetében volt szükség az íráskép többszöri módosulása miatt.
5. Ugyanezen harmadik kezét sikerült azonosítani az 1519-ben másolt Lányi-kódex első kezével. Ebből a kéazonosságból az alábbi következtetés vált lehetségessé:
6. A kódexnek a 176. lap közepén kezdődő szövegegységei feltevésünk szerint a Nyulak szigeti férfi premontrei kolostorban íródtak egy korábbi kéziratnak (amelyet az első és második kéz képvisel) a kiegészítéseként és bizonyos fokú „aktualizálásaként” – a másfajta helyesírás alkalmazásából és egyes megismélt szövegek eltérő szövegvariánsaiból következtethetően.
7. A zsoltárokat egy kb. a 16. század harmincas éveire datálható kéz kurzív írással az alsó és/vagy felső lapszéleken ún. zsoltárcímekkel egészítette ki. Ezen marginálisok egészen szoros párhuzamot (csaknem azonosságot) mutatnak Székely István 1548-ban Krakkóban nyomtatott Zsoltárkönyvének zsoltárfelírataival és summáival.
8. Az Apor-kódex zsoltárfordításának helyesírásában meghatározó módon jelen vannak a 15. században létrejött új, mellékjeles rendszer sajátosságai. Ez a rendszer egyértelműen az ún. Huszita biblia kódexeihez köthető. Keletkezésének hátterében Husz helyesírási reformjának a hatása ragadható meg, amely a mellékjelek következetes használatára épült.
9. Az Apor-kódex a bibliai Zsoltárok könyvét, valamint a liturgiában (elsősorban a zsoltármában) használt további szövegek fordítását tartalmazza. E magyar nyelvű „liturgikus kódex”-hez egy szertartásrend és egy passiórészlet csatlakozik. A kódex négy kezétől származó szövegek részben különböző szövegahagyományt képviselnek. Feltehetően már a zsoltárokat másoló két kéz is eltérő forrásból dolgozott, így csak a második kéz által lejegyzett zsoltárokról (az 50. zsoltár közepétől) állítható bizonyosan, hogy az ún. huszita szövegahagyományhoz tartozó bibliai szövegek. Ugyanezt a hagyományt képviselik – szintén a második kéz lejegyzésében – az evangéliumi kantikumok, melyek a Müncheneri kódex evangéliumi részleteivel teljes szövegazonosságot mutatnak. Elképzelhető (s ez az ún. huszita szövegkorpuszra vonatkozó kutatások szempontjából sem érdektelen), hogy e fordításhagyomány egykor esetleg nem csupán bibliai szövegeket ölelt fel, ugyanis például a nem bibliai eredetű liturgikus himnuszok fordításában is felbukkannak az ún. huszita bibliafordítás jellegzetességei. A liturgikus szövegek második sorozata (immár a harmadik kéz lejegyzésében)

és a kódex további szövegei azonban már biztosan nem részei az ún. huszita korpusznak. Az Apor-kódex (az ún. Huszita biblia két másik kódexén túl) legközelebbi rokonságot a Döbrentei-kódexszel mutat, de a Keszthelyi- és a Kulcsár-kódex, esetenként pedig a Festetics-kódex egyes szövegeivel való kapcsolatai is kimutathatók.

10. Az Apor-kódexben ránk maradt első magyar zsoltárfordítás és a kódex néhány további ide vonható szövege annak a sokat vitatott szöveghagyománynak a része, amelyet Huszita biblia néven tart számon a tudomány. A jelen kiadás első helyen azzal kíván hozzájárulni az idevágó kérdések további vizsgálatához, hogy – reményeink szerint – jól használható szövegkiadást bocsát a kutatók rendelkezésére, s a Bevezetés különböző fejezeteiben tisztázza mindazokat a kérdéseket, amelyeket a kiadási munkálatok felszínre hoztak és tisztázhatóvá tettek. Nem lehet kétség afelől, hogy a szöveghagyomány eredetének megvilágítása csak további részletvizsgálatok eredményeképpen lehetséges, s ehhez sokféle társtudomány hozzájárulása, sőt együttműködése szükséges: irodalomtörténészek, nyelvtörténészek, egyháztörténészek, történészek, medievisták, közelebbről a középkori latin, német és cseh szövegek szakemberei tudják majd együttesen továbbvinni e fontos kérdéskör kutatását.

Irodalomjegyzék

Összeállította: Mohay Zsuzsanna

- ABAFFY CSILLA, T. SZABÓ CSILLA, MADAS EDIT 1995. *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. szám. Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- AH. = *Analecta Hymnica Medii Aevi* 1–55. Hrsg. v. DREVES, GUIDO MARIA – BLUME, CLEMENS – BANNISTER, HENRY MARIOTT. Leipzig, 1886–1922. A hivatkozott kötetek: **2.** *Hymnarius Moissacensis. Das Hymnar der Abtei Moissac im 10. Jahrhundert*. Leipzig, 1888. **27.** *Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Ritus*. Leipzig, 1897. **50.** *Hymnographi Latini. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters. Zweite Folge*. Leipzig, 1907. **51.** *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels und anderer Hymnen-Ausgaben. [I.] Die Hymnen des 5.–11. Jahrhunderts*. Leipzig, 1908.
- BÁLINT SÁNDOR 1975. *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Humanizmus és reformáció 5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERRÁR JOLÁN 1957. Hasonlító köztörzök a Huszita Bibliában. *Magyar Nyelv* 53: 396–403.
- BIBLEx. = HERBERT HAAG, *Bibliai lexikon*. Budapest, Szent István Társulat, 1989.
- BOÉR HUNOR 2009. Adatok az Apor-kódex és a Cserey-kódex kutatástörténetéhez. In: GÁBOR CSILLA – LUFFY KATALIN – SIPOS GÁBOR (szerk.), *Erdély reneszánsz-*

- szá: a 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai. (Szerv. Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület). Kolozsvár, EME, 267–285.
- BOGNER MIHÁLY 1912. *A Bécsi, Müncheni- és Apor-kódex mondattana*. Zsombolya, Perlstein-féle könyvnyomda.
- BOROS ALÁN 1903. *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Budapest, Stephaneum.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 1973a. Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéséhez. *Magyar Nyelv* 69: 75–78.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 1973b. Néhány rokon értelmű ige az Apor-kódexben. In: E. ABAFFY ERZSÉBET – NAGY FERENC – ZELLIGER ERZSÉBET (szerk.), *Adalékok a magyar nyelv életrajzához*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 45–54.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 1991. A *fedd* ige szinonimikája korai bibliafordításainkban. *Magyar Nyelv* 87: 422–430.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 1994. A *gyűllöl* ige szinonimikája korai bibliafordításainkban. *Magyar Nyelv* 90: 308–317.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 1997. A *bocsát* ige szinonimikája korai bibliafordításainkban. *Magyar Nyelv* 93: 28–43.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 2003. A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban. *Magyar Nyelv* 99: 94–112, 242–246, 375–380, 502–504.
- BRIQUET, CHARLES-MOÏSE 1923. *Les filigranes : dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. I–IV, Leipzig, Karl W. Hiersemann.
(Briquet Online: http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php)
- BÜKY BÉLA 1986. *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CSÜRY BALINT 1929. A Székely Nemzeti Múzeum régi kézírataiból. In: CSUTAK VILMOS (szerk.), *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 95–101.
- DELATTE, PAUL 1913. *Commentaire sur la Règle de Saint Benoît*. Cinquième édition. Paris.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DS. = DENZINGER, HENRICUS – SCHÖNMETZER, ADOLPHUS, *Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Editio 36. emendata. Barcinone – Friburgi Brisgoviae – Romae, Herder, 1976.
- FARKAS, JULIUS VON 1958. *Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466, I*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- FEST SÁNDOR 1937/2000. Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. In: ÜÖ, *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk. CZIGÁNY LÓRÁNT – KOROMPAY H. JÁNOS. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000. 166–178.
- FORGÁCS TAMÁS 1987. Újabb adalékok a Huszita Biblia fordítóinak kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 88–92.

- FORGÁCS TAMÁS 1997. Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban. *Magyar Nyelv* 93: 265–281.
- GÁBRIEL ASZTRIK 1934. Breviárium-típusú kódexek. Függelékül a Lányi-kódex latin szövege. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Gödöllő, 109–176. – Különnyomat is [saját oldalszámozással]. Budapest, Sárkány Nyomda Rt.
- GÁBRIEL ASZTRIK 1943. A premontrei kódexirodalom. *Új Magyar Museum* (Kassa) 2. évfolyam, 4. kötet 129–146.
- GALAMB GYÖRGY 2009. A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 10/2: 3–12.
- GÁLOS REZSŐ 1926. *Legrégibb bibliafordításunk*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.
- GERÉZDI RABÁN 1960. *Székely István, Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559*. Kísérő tanulmány a hasonmás kiadáshoz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2004. A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- HAADER LEA 2005. A Müncheni emlék (XVI. század eleje). *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
- HAADER LEA 2006. *Keszthelyi Kódex. 1522*. Régi Magyar Kódexek 30. szám. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- HAADER LEA 2009. Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról. In: MADAS (szerk.) 2009a: 53–78.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi meggondolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium, 87–103.
- HAADER LEA megj. e. Hibázások és hátterük: Apor-kódex. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII. 2014. április 3–4*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 1999. *Kulcsár-kódex 1539*. Régi Magyar Kódexek 23. szám. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1994. *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Nyelvtudományi Értekezések 138. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HARTMANN, CARMEN CARDELLE DE 2007. *Lateinische Dialoge 1200-1400 : literatur-historische Studie und Repertorium*. Leiden, Brill.
- HOLL BÉLA 1979/2000. Hymnus Sz. Keresztről. In: ÜÖ, *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk. MONOK ISTVÁN – ZVARA EDINA. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. 26–34.
- HORVÁTH CYRILL 1896. Hussita emlékeink. *Irodalomtörténeti Közlemények* 6: 1–12.

- HORVÁTH CYRILL 1905. A Batthyány-codexről. (Első közlemény.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 15: 129–148.
- HORVÁTH CYRILL 1921. *Középkori magyar verseink*. Régi magyar költők tára 1. [2. kiadás.] Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottsága.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- HORVÁTH KÁROLY 1942. Széljegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 168–176.
- HORVÁTH KONSTANTIN 1935. *A zsoltároskönyv magyarázata és fordítása*. Zirc, Ciszterci Rend.
- JAKAB ELEK 1867. Apácza-klastromok Erdélyben. *Magyar Történelmi Tár* (13.) 43–87.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 7. Debrecen, KLTE. (<http://mnytud.klte.hu/sorozat/apor>)
- KÄHLER, ERNST 1958. *Te Deum laudamus: Studien zum Te Deum und zur Geschichte des 24. Psalms in der Alten Kirche*. Berlin, Evangelische Verlags Anstalt.
- KARDOS TIBOR 1931. *A laikus mozgalom magyar bibliája*. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.
- KARDOS TIBOR 1953. *A Huszita Biblia keletkezése*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 82. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KÁROLY SÁNDOR 1955. Első bibliafordításunk szellet szava. *Magyar Nyelv* 51: 303–311.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁROLY SÁNDOR (szerk.) 1965. *A Bécsi-kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KERTÉSZ BALÁZS 2009. Bécsi kódex. In: MADAS (szerk.) 2009a: 256–257.
- KESZLER BORBÁLA 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Nyelvtudományi Értekezések 141. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS ANTAL 2000. A -be és -ben ragos határozók az Apor-kódexben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 239–246.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KLANICZAY TIBOR 1964. A Huszita biblia. A Huszita biblia öröksége. In: KLANICZAY TIBOR (szerk.), *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 121–124.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

- KOCSIS RÉKA 2014. *Az Apor-kódex marginális bejegyzései*. Szakdolgozat, ELTE. Kézirat.
- KOCSIS RÉKA megj. e. a. Mikor íródtak az Apor-kódex marginális bejegyzései? In: *Anyanyelvünk évszázadai*. Budapest.
- KOCSIS RÉKA megj. e. b. Az Apor-kódex és Székely István „Zsoltárkönyv”-ének zsolnárcímei. In: KOCSIS ZSUZSANNA – NÉMETH LUCA ANNA – TAKÁCS EDIT (szerk.), *Félúton 10. A tizedik Félúton konferencia (2014) kiadványa*.
- KOROKNAY ÉVA 1973. *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. *Magyar Nyelv* 102: 204–209.
- KOROMPAY KLÁRA 2014. Forráskiadás jelen időben: az Apor-kódex munkálatai. In: KOROMPAY KLÁRA – STEMLER ÁGNES – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA (szerk.), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet 2. Tanulmánykötet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 239. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 57–63.
- KOROMPAY KLÁRA megj. e. Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita Biblia eredetének kérdésköre. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA (szerk.), *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest.
- KÓSA FERENC 1983. *Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- KÖRMENDY KINGA 2009. Lányi-kódex. In: Madas (szerk.) 2009a: 316–317.
- LAUF JUDIT megj. e. Budai reneszánsz kötéstáblából előkerült ösnyomtatvány-töredékek (A Lányi-kódex kötéscsaládja és a budai könyvkereskedők). *Magyar Könyvszemle* 131.
- LÁZS SÁNDOR 2006. A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi antifonále, valamint két elkallódott kézirat. *Magyar Könyvszemle* 146–161.
- MADAS EDIT (szerk.) 1985. *A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*. Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, valamint az utószót és a jegyzeteket írta MADAS EDIT. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- MADAS EDIT 1998. Középkori bibliafordításainkról. *Iskolakultúra* 1998/1: 48–54.
- MADAS EDIT 2007. Fili, dulcor unice: Sermo apocrifus de passione Domini. In: JANKOVICS JÓZSEF (főszerk.), „Nem süllyed az emberiség!” *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. Budapest, MTA-ITI, 165–168. (www.iti.mta.hu/szorenyi60.html)
- MADAS EDIT (szerk.) 2009a. „Latiatuc feleym...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- MADAS EDIT 2009b. Apor-kódex. In: MADAS (szerk.) 2009a: 261.
- Magyar Nyelvemlékek. <http://nyelvemlekek.oszk.hu/>

- MÉSZÖLY GEDEON 1914. A Döbrentei-kódex zsoltárai és az Apor-kódex. *Magyar Nyelvőr* 43: 65–70.
- MÉSZÖLY GEDEON 1915. A Döbrentei Codex és az Apor Codex második keze. *Irodalomtörténeti Közlemények* 25: 40–49.
- MÉSZÖLY GEDEON 1916. *Bécsi codex*. Új nyelvemléktár. Budapest, MTA.
- MÉSZÖLY GEDEON 1917. Legrégibb bibliafordítóinkról. *Magyar Nyelv* 13: 35–44, 71–83.
- MonPraem. = BACKMUND, NORBERTUS, *Monasticon Praemonstratense id est Historia circariorum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis* 1–3. Straubing: C. Attenkofersche Buchdruckerei, 1949–1956.
- MUCKENHAUPT ERZSÉBET 1996. Az Apor-kódex kötése. *Acta, a Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum közös Évkönyve*. Sepsiszentgyörgy, 299–304.
- M. NAGY ILONA 2003. Latin bibliai szinonimavariációk magyar recepciója (*örül, vigad; örül, örvend*). In: A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA (szerk.), *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 149–168.
- NYÍRI ANTAL (szerk.) 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Codices Hungarici 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NYÍRI ANTAL (szerk.) 1993. *A Müncheni kódex magyar–latin szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PELBÁRT JENŐ – TÓTH ZSUZSANNA 2011. Az Apor-kódex vízjelei. *Magyar Vízjel* 9: 8–11.
- PICCARD, GERHARD 1961–1997. *Die Wasserzeichenkartei im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*. 17 Bände. Stuttgart.
- (Piccard Print Online: http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/PPO.php)
- PUSCH ÖDÖN 1910. *Vallásos elmélkedések kódexeinkben*. Kolozsvár, Stief Jenő és Társa.
- RÁCZ ENDRE 1961. Az azért kötőszó használata régebbi kódexeink következtető mondataiban. *Magyar Nyelv* 57: 435–442.
- RADÓ, POLYCARPUS 1947. *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Budapestini, Országos Széchényi Könyvtár.
- RADÓ, POLYCARPUS 1961. *Enchiridion Liturgicum* 1–2. Romae – Friburgi Brisgoviae – Barcinone, Herder.
- RAJSLI ILONA 1988. Szinonimahasználat és fordítói poétika korai kódexeinkben. *Hungarológiai Közlemények* 20: 463–469.
- RAJSLI ILONA 1996. *Az Apor-kódex szótára*. Budapest, Betli Bt.
- RB. = *S.[ancti] Benedicti Regula. Introduzione, testo, apparati, traduzione e commento*. A cura di GREGORIO PENCO. Firenze, „La Nuova Italia” Editrice, 1970. [Hivatkozás hagyományosan a fejezetek és a versek számaival.]
- RepHymn. = HOLL BÉLA, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae*. Sajtó alá rendezte: KÖRMENDY KINGA. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia I.) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2012.

- RMKT. 1. = *Régi magyar költők tára 1. Középkori magyar költői maradványok.* Közzéteszi SZILÁDY ÁRON. Budapest, MTA, 1877.
- RMKT. 2. = *Régi magyar költők tára 2. XVI. századi magyar költők művei.* Közzéteszi SZILÁDY ÁRON. Budapest, MTA, 1880.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX 2000. *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Budapest, Pytheas.
- ROZSONDAI MARIANNE 2009. Eredeti kötésben fennmaradt nyelvemlékeink. In: MADAS (szerk.) 2009a: 173–198.
- RUPP JAKAB 1868. *Buda-Pest és környékének helyrajzi története.* Pest, MTA Történelmi Bizottsága.
- SCHWARCZ KATALIN 2002. „Mert ihon jön Aßonyotok és kezében új szoknyák”. *Források a klarissza rend magyarországi történetéből.* Budapest, METEM.
- SIMONYI ZSIGMOND 1910. Az Apor-kódex. *Magyar Nyelvőr* 39: 409–413.
- SÖVEGES DÁVID 1996. *Magyarázatok Szent Benedek Regulájához.* Szerk. SOMORJAI ÁDÁM. Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola.
- SZABÓ DÉNES 1942. *Apor-kódex.* Codices Hungarici 2. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.
- SZABÓ DÉNES 1963. Az Apor-kódex zsoltártöredékei. In: BENKŐ LORÁND – LIGETI LAJOS – PAIS DEZSŐ (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Nyelvtudományi Értekezések. 40. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó, 339–344.
- SZABÓ DÉNES 1967. Kódexszövegeink egyes változatainak eredetéről. A „Psalterium Romanum” nyomai korai zsoltárfordításainkban. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.* Nyelvtudományi Értekezések 58. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–206.
- SZABÓ FLÓRIS 1966. A huszita biblia és állítólagos patarén elemei. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 146–153.
- SZABÓ FLÓRIS 1989. Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93: 118–126.
- SZABÓ MÁRIA 2013. *A zsoltárok kincsei. Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel.* Budapest, Szent István Társulat.
- SZÉKELY GYÖRGY 1989. A középkori magyarországi könyvkultúráról. In: SZELESTEI N. LÁSZLÓ (szerk.), *Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 21–37.
- SENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA 1991. *Székel István, Zsoltárkönyv. Krakó, 1548.* Bevezető tanulmány a hasonmás kiadáshoz. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet.
- SZILY KÁLMÁN 1907. A Müncheni Codex kora. *Magyar Nyelv* 3: 201–207.
- SZILY KÁLMÁN 1911. Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítói. *Magyar Nyelv* 7: 441–445.

- SZÖVÉRFY, JOSEF 1964. *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch I. Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts.* Berlin, Erich Schmidt Verlag.
- TARNAI ANDOR 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: TARNAI ANDOR – CSETRI LAJOS, *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 11–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TIMÁR KÁLMÁN 1924. *Prémontrei kódexek. Huszita vagy prémontrei biblia?* Kalo-csa, Árpád Rt.
- TIMÁR KÁLMÁN 1928. Magyar kódexcsaládok. (Harmadik közlemény.) Bencés és prémontrei kódexek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 38: 57–72.
- TIMÁR KÁLMÁN 1936. Zsoltárfordítás nyoma a Bécsi és a Münchener kódexben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 46: 61–65.
- TÓTH ZSUZSANNA 2010. Az Apor-kódex restaurálása (2009–2010). *Acta Siculica, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum*, 33–72. A teljes dokumentáció olvasható: <http://www.szn.ro>.
- VANYÓ LÁSZLÓ 1980. *Az ókeresztény egyház és irodalma.* Budapest, Szent István Társulat.
- VARGHA DAMJÁN 1899. *Kódexeink Mária-síralmai.* Budapest, Stephaneum-Nyomda.
- VARGHA DAMJÁN 1913. *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban.* Bővített különnyomat a Békefi-émlékkönyvből. Budapest, Stephaneum-Nyomda.
- VÉRTES EDIT 1964. Széljegyzet az Apor-kódex helyesírásáról. *Magyar Nyelv* 60: 200–201.
- VOLF GYÖRGY 1878–1881. *Lányi-codex.* Nyelvemléktár 7. XLVI–XLIX és 317–387.
- VOLF GYÖRGY 1879–1881. *Apor-codex.* Nyelvemléktár 8. XXXIV–XXXIX és 157–251.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, MTA.